

EHMEDÊ XANÎ
KISA VE ÖZ

1651 - 1707

HAZIRLAYAN: MAHİR TAHA

EHMEDÊ XANÎ
KISA VE ÖZ & KESAYETA BI KURTÎ

HAZIRLAYAN
MAHİR TAHA

EDITÖR
RONA TAHA & CİVAN ÖZTÜRK

KAPAK TASARIM
HEVAL ÖZTÜRK

MİZAMPAJ
TURABİ ŞEN

KAPAK FOTO
UMUT KIRAN

KÜRTÇE
SELİM ÖZKAN

1. BASKI EKİM 2019

ISBN: 91-88246-04-3

© Bu kitabın her türlü basım ve yayın hakkı Actopia yayınlarına aittir.
Tanıtım amacıyla yapılan alıntılar dışında, Mahir Taha ve Actopia yayınlarının yazılı izini olmaksızın hiç bir şekilde çoğaltılamaz.

Baskı - Cilt

Berdan Matbaacılık / Sadık Daşdöğen
Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi C Blok No:215-216
Topkapı / İstanbul Tel: 0212 613 12 11

ACTOPİA YAYINLARI

Eslövsvägen 21 12151 Johanneshov
Stockholm/Sweden
Tel: +46 737428814
actopia.international@gmail.com

Sevgili babama saygı ve özlemler...

ÖFKE VE KAVGAYI-SAVAŞI DEĞİL, BARIŞ, SABIR VE HOŞGÖRÜYÜ TERCİH EDİN. ÇÜNKÜ BUNLAR BİRLİĞİ VE BERABERLİĞİ OLGUNLAŞTIRIR.

EHMEDÊ XANÎ

BAŞLANGIÇ

Bu kitapçığı düzenlemeden önce, bu konuda yazılmış onlarca kitap, belge, üniversite tezi ve makaleyi çok dikkatli biçimde gözden geçirdik. Bu konuda uzman bir çok araştırmacı ve yazarla bire bir görüşme onuruna sahip olduk. Amacımız bütün bu yazılı belgelerdeki bilgilerin bir sağlamasını yapıp çoğunlukça kabul gören sonuçlara ulaşmaktı..

Ehmedê Xani üzerine yapılan çalışmalar bir bütünün parçaları olarak ele alınmalıdır. Bu parçaların birlikte yüceltilmesi halinde ancak konu halk arasında bir heyecan yaratabilir ve manevi bir kültürel güç haline dönüşebilir. Ehmedê Xani'nin biyografisi henüz tam olarak yazılmış değil.

Yaşam öyküsü bir bakıma yazdıklarıyla sınırlı kalıyor. Araştırmacıların veya okuyucunun bu öz yaşam öyküsünün eksik taraflarını ve boşluklarını zamanla doldurmaya çalıştığı görülüyor.

Kuşaktan kuşağa aktarılan yazılı ve sözlü anlatımların katkısıyla Ehmedê Xani'yi bugün eskiye oranla daha iyi tanıyabiliyoruz. En önemlisi bu konudaki araştırma ve incelemeler her gün büyük bir ilgiyle artarak sürüyor..

Bu alanda yapılan çalışmaların ve bu konuda harcanan emeklerin hepsini çok ama çok değerli bulduğumuzu ve tüm emek sahiplerini saygı ve şükranlarımızla selamladığımızın altını çizelim..

Çocuklarımıza ve gelecek kuşaklara Ehmedê Xani ile ilgili daha ayrıntılı ve net bilgileri ulaştırabileceğimiz güzel bir yolculukta yer almak gururuyla.

SUNUM

Elinizdeki bu mini kitapçık hazırlanırken, bizi Ehmedê Xani üzerine yoğunlaşmaya/araştırmaya sevk eden duygu, yalnızca bu Kürt bilgesine yönelik kişisel hayranlık veya aile-kan bağımız değildir.

Temel düşüncemiz, bir büyüğümüz ve değerimiz olarak Ehmedê Xani üzerine örtülen bir "tür" örtünün kaldırılmasını arzuluyor, bu değerli büyüğümüzün, çocuklarımız, gençlerimiz ve gelecek kuşaklarımız tarafından bilinmesini istiyor ve bu doğrultuda çaba sarfediyor olmaktır. Ehmedê Xani'den çok konuşulmasına, söz edilmesine rağmen O hala çok az biliniyor, çok az tanınıyor.

Gerçekten de sadece bizler tarafından değil, Ehmedê Xani coğrafyamızda yeterince tanınmıyor, bilinmiyor. Dahası kimi çevrelerce de dar bir alanda değerlendiriliyor. Örneğin bazı çevreler onu salt bir dinsel kimlik olarak tanımlıyor, kimi kesimler ise bu tür algılamaları temel veri olarak kabullenip ona 'dinci' etiketi vurmaya çalışıyor. Oysa Xani çok yönlü bir düşünürdür ve bölgemizde hatta dünyamızda bilimsel olarak ancak onun çırağı sayılabilecek bir çok düşünür/filozof için yapılan araştırmalardan çok daha fazlasını hak etmektedir.

Ehmedê Xanê bu toprakların hüznü ve kederidir. Yüzyıllar öncesinden yüzyıllar sonrasına yankılanan, sesi-sözü; canlı hafızası ve gelecek umududur. O, buraya mahsus, bu güneşin altında, bu iklimde, bu toprakta yetişen bir değerdir. O, buranın 'yerli'sidir, haysiyet ve asaletidir. Ehmedê Xani bu toprakların kendisidir.

Yanlış algılamalar, lehçe sorunu ya da yapıtlarının anlaşılmasındaki 'zorluk' bu gerçeği örtmemelidir; adına

enstitüler, vakıflar kurulması ve bilimsel araştırmalara konu olması gereken bu değerli büyüğümüz, saygı değer Kürt şahsiyeti hak ettiği tanınmışlığa ulaşmalı ve özellikle yeni kuşaklar, çocuklarımız-gençlerimiz onu tüm boyutlarıyla tanımalı ve inceleyebilmelidir. Bu, yalnızca bizlerin, halkımızın değil tüm insanlığın düşünce dünyasının zenginleşmesi adına, bir gerekliliktir de. Adalet duygusu oldukça gelişmiş ve haksızlık gördüğünde tepkisiz kalmamış bir bilgedir O. Eleştirel bir yaklaşıma sahip olan Xanî, gördüğü yanlışları tenkit etmekten çekinmez. Sözü ve özü bir, onurlu duruşa, bir kişiliğe sahiptir .

Kürt halkının eğitimsizliği en büyük endişesidir yaşamı boyunca.. Bu yüzden dini inançları kadar, çok değerli olduğuna inandığı ana dili Kürtçenin, Kürt kütürünün muhafaza edilmesine çok önem vermiştir.. Eserlerini Kürtçe yazmasının temelinde de bu vardı. Halkını bilinçlendirmek için eserlerini Kürtçe yazdığı net ve açıktır. Bunun nedenini de yine kendisi eserlerinde açıklamıştır.. Döneminin en saygın şahsiyetlerinden biri olan Ehmedê Xanî, tüm yaşamı boyunca aynı çizgide yaşamış ender şahsiyetlerdendi. İnandığı değerlere sonuna kadar bağlı kalan Xanî, bu uğurda tüm zahmetlere katlandı. Kürt tarihi ve edebiyatı çalışmalarının yoğunlaştığı, Kürt hak ve hürriyetlerinin sıkça tartışıldığı, çoğulculuk ve çok kültürlülük fenomenlerinin önem kazandığı bu dönemde, Kürt kolektif hafızasına katkı sağlamak, çoğulculuk ve çok kültürlülüğün bir değer olarak benimsenmesine ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmak gayesiyle, Ehmedê Xanî gibi önemli bir edebiyat, düşünür ve toplumsal bilgenin hayatını çocuklarımıza ,gençlerimize anlatmak istedik. İşte tam da bu duygu ve düşüncelerle, bu mini kitapçığı hazırlamayı bir görev olarak gördük. Umudumuz Ehmedê Xaniyi anlama ve öğrenmeye bir ilham ve basamak olabilmektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Hayatı

Şair, mutasavvıf, evliya ve düşünür gibi vasıflar ile anılan Ehmedê Xanî, şüphesiz Kürt Edebiyatı denildiğinde akla gelen ilk isimlerdendir. Döneminin en büyük şairlerinden biri olan Xanî'nin Mem û Zîn isimli mesnevi türündeki eseri, sadece kendisinin ve Kürt Edebiyatının değil divan edebiyatının da önemli eserlerinden biridir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, kendisini sadece bir edebiyatçı olarak görmek, onu eksik tanımaktır.

Ehmedê Xanî'nin hayatı hakkında farklı görüşler vardır. Kaynakların büyük çoğunluğuna göre, Hakkâri/Çukurca bölgesindeki Xan köyünden olduğu, buradaki Xanî aşireti veya Xanîyan ailesine mensup olduğu belirtilmekte ve genel kanaat, Doğubeyazıt'ta doğup burada yaşadığı ve burada vefat ettiği'dir. XVI. yüzyılda Hakkâri/Çukurca bölgesinden göç edip, bir müddet yoğunluklu olarak Van (Başkale, Hoşap, Gürpınar, Gevaş) dolaylarında kalmış, sonunda Doğubeyazıt'a (Bazid) yerleşmiş Xanî aşiretine mensup bir ailenin çocuğu olarak H.1061/M.1650-1651 yılında bu ilçede doğduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Hakkındaki en güvenilir bilginin bu olduğunu söyleyebiliriz.

Nitekim Xanî, Mem û Zîn eserinin sonunda, doğum tarihini hicri 1061 olarak kendisi belirtmektedir. Söz konusu beyit şöyledir: Lewra ku dema ji xeybê fek bû / Zira ne zaman gizli âlemden çıkıp doğdu Tarîx hezar û şest û yek bû / Tarih "bin altmış bir" yılını gösteriyordu.

Xanî, ilim geleneğinden gelen bir ailede yetişmiştir. Babası, medrese âlimi olan Mela İlyas'tır. Annesinin ismi Gülnigar'dır. İlyas beyin oğulları Ehmede Xani ve Mela Kasım'ın yanı sıra, Peri, Gulizer,ve Kitan isimlerinde üç kız evladı olduğu da Osmanlı kayıtlarında tespit olunmuştur.

Xanî'nin ağabeyi Molla Kasım da babası gibi medrese geleneğinden gelmiştir. Xanî, ilk eğitimini babasından almış, babası vefat ettikten sonra ise abisinin yanında eğitime devam etmiştir. İlk tahsilini babasından ve abisinden alan Xanî, tahsil hayatına Muradiye'deki Gulgûn Medresesi'nde devam eder. Söz konusu medresenin 1661 yılındaki talebe listesinde Xanî'nin de ismi geçmektedir. Alauddîn Seccâdî, "Mîjûy Edebî Kurdî" (Kürt Edebiyatı Tarihi) adlı eserinde Xanî'nin ayrıca Ahlat, Urfa ve Bitlis'te de eğitim gördüğünü belirtir. Bu şehirlerde eğitim gördükten ve Doğubeyazıt'a döndükten sonra Cizre'ye giderek bölgedeki beylikleri ziyaret eder ve bölgede uzun bir süre kaldığı tahmin edilmektedir. Eğitimi için Bağdat, Suriye ve Mısır'a da gider. Daha sonra Hicaz'a geçerek hac vazifesini yerine getirdiği rivayet olunur. Xanî, kısa bir sürede ilmini bir hayli ilerletmiş ve bölgede ünü artmıştır. Daha 14 yaşında iken eserlerini yazmaya başlamıştır.

Ayrıca, Ehmedê Xanî'nin Osmanlı padişahları ile görüşmek için İstanbul'a gittiği rivayet edilmektedir. Ancak bununla ilgili genel bir görüş birliği yoktur. Xanî hakkında araştırma yapanlar, Xanî'nin evlenmediği dolayısıyla da hiç çocuğu olmadığı konusunda hemfikirdir. Bu durum, Xanî'nin görev yaptığı Gulgûn Medresesi'nin kayıtlarından da anlaşılmaktadır.

Xanî'nin, Hoşab'daki Ataiyye Medresesi'nde müderrislik yapan Molla Camî'den icazet aldığı söylenmektedir.

Eğitim hayatından sonra Doğu Beyazide dönerek Kürtçe'nin zorunlu olduğu bir medrese açmış ve ölümüne kadar bu medresede ders vermiştir. Divan kâtibi olan babası İlyas ve abisi Molla Kasım gibi Xanî de kâtiplik yapmıştır. İshak Paşa Sarayı'nın temeli atılırken 1674 yılında dua ettiği söylenir. Bu sarayda kâtiplik yaptığı bilinmekte ise de bu görevi kaç yıl yaptığı tam olarak bilinmemektedir. Xanî'nin, kendi ölüm tarihini üç farklı şiirinde, ebcet hesabı ile verdiği ve mezar taşındaki tarih ile bu şiirlerde verilen tarihlerin uyduğu, kimi araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir. Bu araştırmacıların dayanak gösterdiği söz konusu şiirlerdeki beyitlerden biri şöyledir:

Xanî beske were wîsal, pir zêde kir te evqa sal.
Roj xwe tul'û daye îsal, bextê xaşî (roj bi reş hat).
Xanî artık yeter gel ulaş, bunca yıl sen fazla bekledin
Bu yıl günün geldi, güzel bahtın (günün karardı)

Xanî'nin ölüm tarihi ile ilgili söylemiş olduğu, şiirde geçen "roj bi reş hat" ifadesindeki harfler ebcet hesabına göre Xanî'nin mezar taşındaki M.1121/H.1707-1709 tarihine denk gelmektedir. Xanî, doğup büyüdüğü Doğubeyazıt'ta hakkın rahmetine kavuşmuş ve burada defnedilmiştir. Türbesi, Doğubeyazıt'taki İshâk Paşa Sarayı'nın hemen yanındaki mescidinde bulunmaktadır ve halka açıktır.

Xanî Aşireti

Mark Tykes "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu'nun Kürt Aşiretleri) adlı çalışmasında, Hakkâri'nin kuzeyindeki Hoşap dolaylarında Xanîyan (Xanîler) isimli bir aşiretinin varlığından söz eder. Mehmet Emin Bozarslan ise bu aşireti, Xanî aşireti olarak yorumlayıp Ehmedê Xanî'nin bu aşiretten olduğunu belirtir. Xanî'nin lakabının Xan köyünden geldiği veya Mala Xanîyan aşiretine mensup olduğu için bu ismi aldığı bilinmektedir.

Xanî Beyliği; Hakkari (Colemêrg), Çukurca (Çelê), Beytüşşebap üçgeninde kalan topraklarda, Xanî Ailesi tarafından kurulmuştur. Ehmedê Xanî'nin beş atası, bu bölgede beylik yapmıştır. Bu Beyliğin üç köyden oluşan merkezi "Xana Sê Gundan" 1617 zorunlu göçü sonra sahihsiz kalınca sıradan bir köy haline gelmiştir.

“Xana Sé Gundan”, günümüzde Hakkari'nin Çukurca (Çelê) ilçesine bağlı ve Deşta Xani/Deşta Xan/Deşta Xaniyan (Xanilerin Ovası) diye adlandırılan yerlerdir. Deşta Xani, Newala Xan (Xan Vadisi), Geliyé Xan(Xan Büyük Vadisi) ve Robaré Xané (Xan Suyu) diye adlandırılan bölgeleridir.

Xani ailesinin yukarıda belirttiğimiz bölgede Mirlik kurduklarına dair bilgi Osmanlı Bazid Beyliği arşiv kayıtlarında mevcuttur.

Ehmedê Xani'nin babası İlyas Xani yazmış olduğu 'Qissa Şem'un'adlı eserin son bölümünde kendini ve ailesini tanıtırken bu konuyuda kaleme almıştır.

Mir Abdurrezzak Xani h.860;m. 1485 de Mirlik yapmıştır. Mir Abdurrezzak Xani'den başka Mir Hemedan Xani, Mir Salih Xani, Mir İmadeddin Xani Mir Hasan Xani, Mir Süleyman Xani Mir Rüstem Xani de Ehmede Xani'nin bölgede beylik yapan atalarındandır.

Şeyh Eyaz Xanî 'nin oğlu olan İlyas Xani'nin Azemşêr Xani, Şeyh Ali Xani ve Şeyh Yusuf Xani adlarında kardeşlerinin olduğu bilinmektedir.

İlyas Xani'nin kabri ve kendisi tarafından yaptırılan Şeyh İlyas Camii de Van'ın Gevaş ilçesi Şetwan köyünde bulunmaktadır.

İlyas Xani'in soyu oğlu Mele Kasım ve torunu Şeyh Muhammed Xani ile devam devam etmiştir. Diğer Xaniler de Şeyh İlyas Xani'nin kardeşleri Yusuf Xani,Azemşêr Xani ile Ali Xani kavmindendirler. Mela Kasım Xani,Van'ın merkez Amuk nahiyesine bağlı geniş bir araziyi kendi parasıyla satın almış ve Xani ailesi burada Kürt gençlerinin eğitim ve öğretimi için Molla Kasım Külliyesi ve Zaviyesi adında büyük bir medrese inşa etmişlerdir.. Günümüzde Molla Kasım Xani'nin adı ile anılan ve Van gölünün kenarında bulunan bu köye Molla Kasım köyü denilir. Molla Kasım kendi adı ile anılan Molla Kasım köyünde gömülüdür.

Molla Kasımın Muhammed adında bir oğlu ve Şahnaz, Pervin ve Şirin adında üç kız evladı olduğuda kayıtlarda mevcuttur.

Mela Kasımın oğlu Muhammed Xani'nin Şeyh Hasan, Şeyh Mirza, Şeyh Ebubekir, Şeyh Tahir ve Şeyh Halid adında oğulları vardır.

Şeyh Hasan Gevaş'ta(Westan),Şeyh Mirza Başkale'de, (Elbak), Şeyh Ebubekir Hakkari'de (Colemerg) ve Şeyh Tahir 'de Güzeldere (Xoşeb)de vefat etmişlerdir.

1616 Revan seferinde Hakkari beyi Mir Yahya ve Kürt askerlerine yapılan haksızlık nedeniyle Osmanlı devletinin Van beylerbeyi Tekeli Mehmet paşa Ehmede Xaninin amcası olan Azemşêr Xani tarafından 1617 yılında Zernak köyü yakınlarında yaşanan büyük bir çarpışmada öldürülür. Azemşêr Xani ve beraberindeki 72 arkadaşıda bu çarpışmada öldürülürler. Bu olay sebebiyle Xani ailesi ve Xani aşireti kendi topraklarından göç etmek zorunda kalır.

Xani ailesi ve Xani Aşireti Hakkari bölgesinden çıkıp Van, Başkale (Elbak) Gevaş (Westan), Gürpınar, Doğubeyazıt (Bazıt), Bitlis, Bingöl, Cizre, Güzelsu (Xoşeb), Şemdinan, Yüksekova (Gever), Amediye, Diyarbakır (Amed), Erzurum, Muş, Duhok, Zaho (Zaxo), Karakilise, Süleymaniye, Urmiye, Tahran, Simnan ve Suriye'ye dağılmış oldular. Azemşêr olayı unutulduktan sonra Xanilerin bir kısmı Elbak ve Hakkari bölgesine geri döndüler.

Değerli araştırmacı,rahmetli Abdullah Varlı da, eserlerinde Xaniyan aşiretinin Hakkari / Çukurca bölgesinden kuzeye doğru (Serhad) göçtüğünü yazmıştır..

Xanilerin dağıldığı bazı yerler hakkında şu kayıtlar mevcuttur: 1700 yılından sonra tahmini söylenenlere göre,Xani Aşireti mensuplarından Bazid çevresinde 300,Mehend(Xoşeb) ve çevresinde 1500,Başkale-Elbak (Xavesor ve Zernak) çevresinde 1700,Hakkari'de ise 4000 hane bulunmaktadır. Ayrıca Xani aşiretinden 1000 e yakın kişide Suriye,İran ve Irak topraklarında kalan yerlere göç etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

Edebî Kişiliği

Tarihteki pek çok önemli şahsiyet, yaşadığı dönemde yeteri kadar anlaşılammış ve hakettiği değeri görmemiştir. Ehmedê Xanî de, kendi yaşadığı dönemde hakkı ile anlaşılammış ve hakettiği değeri görmemiştir. Büyük bir düşünür olan Xani, son yıllarda ilgi odağı olmaya, edebi ve entelektüel yönü anlaşılmaya başlanmıştır. Ehmedê Xanî Arapça, Farsça ve Türkçeyi ana dili Kürtçe kadar iyi bilen ve bu dillerde şiir yazacak kadar usta olan biriydi. Çocukluğundan itibaren ilme yönelmiş ve hayatı boyunca ilim ile iç içe olmuştu. Ehmedê Xanî, yaşadığı dönemdeki diğer şairlerin para, makam, menfaat gibi düşüncelerle şiir yazmalarını eleştirmiş ve kendilerine verilen bu ilmin, şahsi çıkarlar için kullanılmasından rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir.

İlmî faaliyetlerini, halkı aydınlatmak ve düşüncelerini yaymak için bir araç olarak görmüştür. Şüphesiz bu konudaki en bilinen eseri de Mem û Zîn'dir. Xanî'den önceki Kürt edipler ve âlimler, eserlerini Arapça ve Farsça yazmıştı. Xanî, Farsça ya da Arapça yerine eserlerini Kürtçe yazmasının, kendisi için iyi olmayacağını biliyordu ve bu durumu eserlerindeki muhtelif beyitlerde de dile getirmiştir. Xanî, Kürtçenin Arapça ve Farsçadan geri kalır bir yanının olmadığını kanıtlamak istiyordu. Bu amaçla, Kürt halk öyküleri üzerine eğitim vermiş ve alışılmış geleneklerin dışına çıkarak Arap ve Farsça yerine Kürtçeyi eğitim dili olarak kullanmıştır. Nitekim eserlerinde Kürtçe'yi büyük bir titizlikle kullanması, özellikle kimi klasik kavramların anlamlarını yüceltmesi, Xanî'nin dile ne kadar hakîm olduğunu ve klasik bir edebiyat taraftarı olduğunu göstermektedir. Xanî, edebiyatı milletin aynası olarak kullanarak, geçmiş kuşaklardan devraldığı birikim ile günümüz insanlarına çok önemli bir miras bırakmıştır. Onun bu denli gayreti, kendi çağında olmasa bile günümüzde dünya edebiyatları arasında hak ettiği yerini almaya ve eserleri sayısız dillere çevrilerek evrensel bir nitelik kazanmaya başlamıştır.

Kürtçenin yaşaması ve gelişmesinde, Ehmedê Xanî'nin bu sınırları aşan çalışmalarının büyük bir katkısı vardır.

O, Kürtçeye olan saygısı ve milletine olan sevgisinden dolayı olağandışı bir hayat yolunu tercih etmiş ve bu uğurda kendi hayatından feragat ederek bu ulvî gayeyi gerçekleştirmek için canla başla çalışmıştır. Xanî'nin günümüze ulaşan dört büyük eseri (Mem û Zîn, Eqîdeya İmanê, Nûbehara Biçûkan ve Divan) arasında şüphesiz en bilineni Mem û Zîn'dir. Sayıca az olmasına rağmen bu eserler, yazıldıkları dönem, içerikleri ve mesajları ile asırlara hitap eden evrensel nitelikli eserlerdir. Bu eserler özellikle Kürtlerin kimlik, kültür ve aidiyetleri bakımından oldukça önemlidir. Xanî'nin günümüze ulaşan eserlerinin yanında, tarihin dehlizlerinde kalan ve günümüze ulaşmayan eserlerinin de olduğu bilinmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Eserleri

Nûbehara Biçûkan

Xanî, eserlerini kaleme alırken belli bir sistematîği takip etmiştir. Sesleneceği kesime göre de eserlerin içeriğini ve yapısını oluşturmuştur. Dinî eğitim temelinin oluşması ve daha kolay bir şekilde dinlerini öğrenebilmeleri için dinsel kavramların yoğun bir şekilde geçtiği bu eserini Kürt çocukları için yazmıştır. İçeriğinde, aileden topluma, dinden eğitime, siyasetten nasihatlere ve daha birçok konu hakkında tafsilatlı bilgi vermiş ve kavramları açıklama yoluna gitmiştir. Xanî'nin bu eseri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, eserinin içeriğini oluştururken çok dikkatli davrandığı ve konuların verilisinde belli bir sistematîği takip ettiğini görmekteyiz. Konuların kolaydan zora, bilinenden bilinmeyene ve yakından uzağa metoduna göre örgülediğini, dolayısıyla da Xanî'nin aynı zamanda iyi bir pedagoji bilgisine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ehmedê Xanî'nin 1683 yılında yazdığı Küçüklerin İlkbaharı ve İlkbahar-Yenibahar şeklinde Türkçeye çevirebildiğimiz bu eser, Arapça-Kürtçe manzum bir sözlüktür. Ezber ağırlıklı bir eğitim sisteminin hâkim olduğu medreselerde ezberi kolaylaştırmak için bu eser manzum olarak hazırlanmıştır.

Sözlük yaklaşık 220 beyitten oluşmakta ve 1000'den fazla Arapça kelime ve terimler ile bunların Kürtçe karşılıklarını içermektedir. 13 bölüm halinde hazırlanan bu sözlük, manzum olarak hazırlandığı için kelimeler alfabetik sıraya göre değil vezin ve kafiyenin gerektirdiği duruma göre sıralanmıştır. Eserin başlangıç bölümü, birinci bölümü ve son bölümü mesnevinin kafiye düzenine göre diğer bölümleri ise gazelin kafiye düzenine göre hazırlanmıştır. Bu eser, bilgin kişilere hitap etmekten ziyade küçük Kürt çocuklarının kendi ana dilini öğrenmesi amacıyla hazırlanmıştır. Giriş bölümünde eserin, Kur'ân okumayı öğrenen çocuklara sarf ve nahiv derslerine başlarken kolaylık sağlanması amacıyla kaleme alındığı belirtilir. Böylece Xanî, bilgi sahibi ve anadilini bilen bir gençlik yetiştirmenin yolunu açmıştır. Anadilini çok iyi bilen bir çocuğun ikinci dili öğrenirken zorlanmayacağını ve böylece Kur'an-ı Kerim'i de okurken daha iyi kavrayacağını bilen Xanî, eseri bu kolaylığa göre hazırlamıştır. Çocuklardan asıl beklentisi ise okuyup ders aldıkları zaman toplumuna faydalı, iyilik ve şevkat gözeten bireyler olmalarıdır. Toplumuna vefakâr gençler yetiştirmek için çok çalışan Xanî, çocukların makbul olan dualarını da almayı ihmal etmemiştir. Bu manzûm sözlük, ilk defa Yûsuf Ziyâeddîn Paşa'nın "el-Hediyetü'l-Hamîdiyye fi'l-Lugati'l- Kürdiyye" adlı kitabının ekinde yayımlanmış, (İstanbul, 1310, s.279-297) tıpkıbasımı ise A.Von Le Coq tarafından Kurdische Texte kitabında (Berlin 1903, 1, 1-47) yayınlanmıştır. Daha sonra ise Abdüsselâm Nâcî el-Cezerî'nin tashihiyle tekrar neşredilmiştir. Zeynelâbidîn Zînâr, bu eseri Latin harflerine çevirerek yayımlamıştır. Bu sözlüğe, Ahmet Hilmî el-Kûgî ed-Diyârbekrî tarafından Gülzârâ Hamûkân Şerhâ Nûbehara Biçûkan adıyla bir şerh yazılmıştır.

Bu şerh daha sonra Türkçe-Kürtçe sözlük olarak Mehmet Emin Bozarslan tarafından çıkarılmıştır (Çıra Yayınları, Kasım 1978, İstanbul). Ayrıca Le Coq tarafından bu eserin tıpkıbasımı da çıkarılmıştır.

Eqîdeya İmanê

Arapça kökenli bir kelime olan "akide", sözlükte "ip gibi nesnelere düğümlemek, bağlamak, yemin, ahd, sabit olmak" anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten türetilen ve "iman" ile eş anlamlı olarak kullanılan "itikad" ise düğüm atmışçasına bağlanmak, bir şeye gönülden inanmak, bir şeyi gönülden benimsemek demektir. Bu durumda akide,

gönülden bağlanılan şey manasına gelir. Terminolojideki karşılığı ise inanılması zarurî olan ilke (iman esası) diye tanımlanabilir.

Buna göre akide, “İslam dininin temel kaideleri, inanılması zarurî hükümler” manasına gelir. Bu temel kaidelerden bahseden ilme de akaid ilmi denilmiştir. Akide terimi dört farklı anlama gelirken, Ehmedê Xanî'nin söz konusu eseri, İslâm'ın ilke ve doktrinlerinden bahsettiği için “İnanç Risalesi” olarak çevrilebilir. Akaid ilmine giren bu eser, akaid ilmine uygun olarak, İslâm dininin inanç esasları hakkında bilgi vermektedir.

Xanî, Doğubeyazıt'ta kurmuş olduğu medresede Kürtçe eğitimi zorunlu kılmıştı. Ancak bu eğitimi verebilmesi için kaynak eser gerekiyordu. İşte bu nedenle önce Nûbehara Biçûkan eserini yazmış ve medreseye yeni başlayan çocukların anadillerini öğrenmelerini amaçlamıştır. Anadillerini öğrenen çocukların, dinlerini de kendi anadillerinde öğrenebilmeleri için de Eqîdeya İmanê eserini yazmış ve Kürt çocuklarının anadillerinden uzaklaşmadan eğitim almalarını sağlamıştır.

Xanî, bu eserini aruz bahirlerinden “mütekarib” bahrine göre yazmıştır ki, muhtelif alt kalıpları olan bu bahrin temel tefîlesi “feûlun, feûlun, feûlun, feûlun”dür. Didaktik Kürt şiiri için çok elverişli olan bu kalıp, Melê Xelîlê Sêrtî tarafından Kürtçe yazılan Nehcu'l-Enam ve Şêx Ebdurehmanê Axtepî tarafından yine Kürtçe yazılan Revdetu'n-Ne'îm adlı eserlerde de kullanılmıştır. Nûbehara Biçûkan eserinden dört sene sonra 1687 yılında yazılan bu eser, 70-73 arası beyitten oluşmaktadır. Eserdeki her beyit kendi içinde kafiyelidir. Eser, divan edebiyatının “mesnevi” türünde yazılmıştır. Bu eserin Kürt tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Zirâ bu eser, Nûbehara Biçûkan'dan sonra Kürt medreselerinde okutulmuş ikinci eserdir. Yine dinî ilim sahasında yazılmış ilk Kürtçe eserdir. Ayrıca eserin içeriği ve yazılış örgüsü sonraki dönemlerde yazılan eserlere emsal teşkil etmiştir.

Mem û Zîn

Kürtçe yazılan çeşitli eserlerin geçmişi yaklaşık olarak 500 yıl ve daha öncesi dönemlere kadar dayanmaktadır. Bu eserlerden en önemlilerinden birisi, şüphesiz Ehmedê Xanî'nin yazdığı Mem û Zîn'dir. Ehmedê Xanî, Kürt halkına karşı söylenen “Bütün halkların kitapları vardır, bir tek Kürtler kitapsızdır” iddialarının aksini kanıtlamak için Mem û Zîn'i yazmaya karar vermiştir. Xanî, bu durumu Mem û Zîn eserinde belirtmektedir. Ehmedê Xanî'nin baş yapıtı da diyebileceğimiz bu eser, klasik aşk hikâyelerinin ötesine geçmiş, içeriğiyle adeta bir milletin kılavuzu olmuştur. Kendisinden önce bu çapta bir çalışma yazılmamıştır. Selefleri kendisi gibi bir kısım yazılarını Kürtçe kaleme almışsa da Ehmedê Xanî bunu yeterli görmemiş ve bunun için yeni bir misyon üstlenerek, bütün eserlerini Kürtçe yazmaya karar vermiştir. Xanî, hem Mem û Zîn'de hem de diğer eserlerinde genellikle İslamî terbiyeyi ve Kürt milli değerlerini işlemektedir. 2656 beyitten oluşan Mem û Zîn, mesnevi türünde kaleme alınmıştır.

Mem û Zîn, 1696 yılında nazım haline getirilmiştir. Ehmedê Xanî, Kürtlerin yaşamlarındaki efsanevi ve tarihi olayları, temsiller ve hikâyeler ile bu eserinde işlemiştir.

Bu eser yapı, şekil, konu, dil, tür ve üslup olarak, klasik mesnevi geleneğindeki çift kahramanlı aşk hikâyeleri alanında kategorize edilebilir.

Eserin konusu, Botan (Ceziret İbn Ömer) şehrinde geçmektedir. Mem ve Zîn birbirlerini çok seven iki âşıktır ve bir araya gelmeleri Bekr (Bekoyê Xawan) tarafından önlenmiştir. Mem sonunda ölür ve mezarı başında ağıt yakan Zîn de acıya dayanamaz, oraya yığılıverir. Daha sonar Mem'in mezarının yanına gömülür. Bu trajedinin olası sonucunun açığa çıkmasından korkan Bekr, bu iki mezarı türbe haline getirmiştir. Bu hareketi dikkate almayan halk Bekr'i öldürmüştür. Bekr'in kanından yeşeren dikenli bir çalı, o kirli köklerini toprağa, sevgililerin mezarına yayar, sevgililer ölmelerine rağmen yine Bekr tarafından ayrılırlar.

Bu mezar ise günümüzde Şırnak

/ Cizre ilçesinde bulunup, Mîr Evdalî (Mîr Abdal) Medresesinin içindedir. Bu medrese ise Cizre şehrinin bitimindedir. Mem ve Zîn'in mezar taşları yan yanadır ve arka tarafta ise onları ayıran Beko'nun mezar taşı vardır. Beko, Kurmanç Kürtleri arasında Bekoyê Le'în (Lanetlenmiş Beko), Soranî Kürtler arasında ise Bekiroke-Bekir Mêgwerî (İran'da bir yer) olarak bilinir.

Mem û Zîn'e etraflıca bakıldığında bunun sadece bir aşk hikâyesi olmadığı, siyasal, sosyal, felsefi, dinî ve tasavvufî yönleri de olan çok kapsamlı bir eser olduğu görülecektir.

Örneğin, XVI. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı-Safevî mücadelesi, Ehmedê Xanî'nin eserlerine siyasi yönü ile yansımıştır.

Mem û Zîn isimleri Eliyê Herîrî (1530-1600) ve Melayê Cizîrî (1567-1640)'nin şiirlerinde de geçmektedir. Bu da daha önceden bu destanın var olduğunu gösterir. Nitekim Memê Alan Destanı sözlü olarak nesilden nesile aktarılmıştır. Ehmedê Xanî, Memê Alan Destanı'nı kastederek Botan'da yaşanan bir efsaneden kısmen yararlandığını belirtmiş; ancak eserin orijinalliği üzerinde durarak söz konusu durum ile ilgili şu beyiti dile getirmiştir:

Lê min ji rezan nekir temettu'

/ Fakat ben kimsenin bağından yararlanmadım.

Manendê dizan bi kes tetebbu'

/ Hırsız gibi birini takip edip eserini çalmadım

Mem û Zîn ilk defa 1919 yılında Hamza isminde bir Kürt tarafından İstanbul'da Necm-i İstiklal Matbaasında bastırılıp yayınlanmıştır. Eserin ikinci baskısı 1947'de Halep'te yapılmıştır. Eser, Margareta B. Rudenko tarafından Rusça tercümesiyle birlikte neşredilmiş (Moskova 1962), ayrıca M. Saîd Ramazan el-Bûtî tarafından mensur olarak Arapça'ya (Dımaşk 1957),

M. Emin Bozarlan tarafından da Türkçe'ye (İstanbul 1968, 1975) çevrilmiştir. Halîl Reşîd İbrâhim'in secili bir üslûp kullanarak Maķâmetü Mem û Zîn adıyla Arapça bir özetini yayımladığı (Dımaşk 1413/1993) hikâye üzerinde Michael L. Chyet And a Thornbush up between Them: Studies on Mem û Zîn, A Kurdish Romance adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1991, California Üniversitesi). Mem û Zîn Türkiye'de aynı adla filme çekilmiştir (1991).

Memê Alan Destanı ise R.Lescot tarafından 1942'de Beyrut'ta ve N. Zaza tarafından 1957'de Şam'da basılmıştır. Başta Almanca, Fransızca, Rusça, Rumence, İngilizce, Ermenice, Arapça olmak üzere birçok dile çevrilen Memê Alan halk destanı gibi Mem û Zîn eseri de sayısız defa basılmıştır. Memê Alan Destanı ile İlgisi: Memê Alan Destanı aradan geçen büyük zaman içinde değişikliklere uğramış ve yaşadıkları dönemin siyasal, ekonomik, sosyal ve dinî yapılarına göre yapılanmıştır.

Memê Alan Destanı, özellikle İslamiyet'in kabulünden sonra dengbejlerin anlatılarında İslamî bir şekil almıştır. Ancak araştırmacılar için bu destanın yapısında antik çağa ait izler bulmak zor değildir. Mem û Zîn ile Memê Alan Destanı arasında kısmi benzerlikler ve ortak yönlerin olması Mem û Zîn'i orijinal bir eser olmaktan çıkarmaz.

Mem û Zini yazmak sadece şiirsel bir destanı yazma işi ya da kökü eski zamanların derinliklerine inen ve hep tekrarlanagelen bir aşk hikayesi ile birlikte sergilenen salt bir şairlik hüneri değildir. Şair bununla Kürt milletinin çehresini, özelliklerini ve değerlerini ortaya çıkarmayı hedeflemiş; dünyaya Kürtlerin tarihi derinlikleri olan milletlerden biri olduğunu göstermeyi amaçlamış ve böylece diğer milletlerin hegemonyasından kurtulma haklarının olduğunu gerekçelendirmiştir. Xani bu davasında oldukça açık bir duruş sergilemiştir.

Xanî'nin katıksız bir Kürt destanını seçmesinin ve onu yeni bir kalıba dökmesinin arkasında kendi duygu ve düşüncelerini açıkça ifade etme arzusu yatmaktadır. Xani defalarca dile getirdiği gibi bununla kendi milletin davasını, gerçek temiz yüzünü ve bununla çelişen yaşam biçimini ortaya koymayı hedeflemiş; bu milletin sahip olduğu düşünsel ve edebi orjinaliteyi ispat etmeyi amaçlamış ve edebiyatını öteki Doğu edebiyatlarının seviyesine çıkarmayı arzulamıştır. Xanî'nin Doğu geleneği çerçevesinde meydana getirdiği bu eser, bu çerçevede şiirsel destanlar meydana getiren diğer bütün şairleri taklit eden klasik gelenekten çok daha öteye Kürtlerin de o büyük şairlerin yazdıkları destanlar kadar ünlü bir destanlarının olduğunu ispatlamaya yönelik bir çabadır. Xani bir tasavvuf şairi olarak Kürtlerin Doğu ile irtibatlarını ortaya koyarken Kürtçe yazdığı bu destanla Doğu edebiyatına yeni bir damga vurmak istemiştir ki o da Kürt damgasıdır. Xanî'nin Mem û Zîn'i, yüksek edebi yapısının yanında yazarının deneyimlerini ve bir çok düşünsel meselelerle ilgili yargılarını özetleyen felsefi ve düşünsel bir eserdir. İnsanlık felsefesinin seyir çizgisi boyunca yazarın okuyup yorumladığı farklı görüşler kanalıyla vardığı sonuçları ortaya koyan bu eser, aynı zamanda yazarın mensup olduğu milletin ve içinde bulunduğu dönemin yaşam tarzının bir suretini de yansıtmaktadır. Bundan dolayıdır ki Şair Xanî'yi hiç bir zaman düşünür Xanî'den, filozof Xanî'den ve mutasavvıf Xanî'den ayırmamız mümkün değildir.

Mem û Zîn destanı bir hazinedir. Felsefe, tasavvuf, müzik, astronomi, ontoloji, yemek kültürü, gelenek ve görenekler, dil, hasılıkelam hangi açıdan bakarsak bakalım zengin içerikli bir şaheserle karşı karşıya kalıyoruz. O yüzden haklı olarak Prof. Qanatê Kurdo ona "Kürt halkının yaşam ansiklopedisidir", der.

Divan

Ehmedê Xanî'nin günümüze ulaşan eserlerinden bir diğeri de, hayatı boyunca farklı konularda söylemiş olduğu şiirlerinin derlendiği divanıdır. Kendisinin, sağlığında iken bir araya getirmediği şiirlerini, ölümünden sonra farklı isimler derlemiştir. Xanî'nin, çeşitli meclislerde söylemiş olduğu şiirler daha çok dönemin âlimleri tarafından birkaç el yazması şeklinde korunarak, daha sonra bir araya getirilmiştir. Xanî'nin şiirleri ilk olarak Mela Mehmudê Bayezidî (1799-1867) tarafından 25 şiirin yer aldığı bir divançe olarak derlenmiş ve Rusya'da "Petersburg Halk Kütüphanesi'nde" korumaya alınmıştır. 1996 yılında İsmail Badi tarafından Duhok'ta 20 şiirden oluşan bir divançe bastırılmıştır. İki yıl sonra yine Duhok'ta Mesud Kettani tarafından 7 şiir yayımlanmıştır. Muhammed Eli Qeredaxî'nin Bujandinewey Mejuy Zanayani Kurd adlı kitabının üçüncü cildinde 7 şiir yer almıştır. Son on yılda Ehmedê Xanî'nin hayatı ve eserleri daha fazla araştırılmış, buna bağlı olarak da Xanî'nin divanı hakkında daha fazla çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmalardan biri Abdurrahman Durre tarafından 2002 yılında Şerhe Diwana Ehmedê Xanî (27 şiir) adıyla yayımlanmıştır. Özellikle son dönemlerde Xanî ile ilgili pek çok değerli çalışmaya imza atan Abdullah Varlı tarafından 2004 yılında Diwan u Gobideye Ehmede Xane Yed Mayin adı altında Xanî'nin bugüne kadarki en kapsamlı divanı yayımlanmıştır.

Bu çalışmada toplam 109 şiir yer almaktadır. Tahsin İbrahim Doski, 2005 yılında Duhok'ta yayımladığı ve Cevheru'l me'ani fi şerhi Diwani Ehmed el-Xani adını verdiği çalışmasında Xanî'nin toplam 29 şiirine yer vermiş ve şiirlerin Arapça şerhlerini gerçekleştirmiştir.

Ehmedê Xanî'nin divanı Kürtçe, Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerini ihtiva etmektedir. Bazen Xanî, bu dört dili bir şiirde kullanarak, mülemma denilen şiirler de yazmıştır. Xanî'nin divanında, Türkçe ve Farsça gazeller de mevcuttur. Xanî'nin divanı bugüne kadar Rusya, Almanya, İtalya, Fransa, Hollanda, Polonya, İsveç, Danimarka, Irak ve Suriye'de basılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Ehmedê Xani ve Kürtçe

Dil, insanların duygu ve düşüncelerin aktarılmasının,ulusal ve kültürel kimliğin korunmasının en önemli aracıdır. İlk çağlardan beri insanlar yazıyla, sesle, dumanla, resimler ve çeşitli hareketler vasıtasıyla aralarında bir iletişim kurmuş ve bu iletişimi sürekli geliştirmişlerdir. Daha iyi bir iletişim için arayışlarını sürdüren insanoğlu, birçok aşamadan sonra sözlü iletişime geçmiştir.

Sözlü iletişim sonucu insanlar tanışmaya, kaynaşmaya ve farklılaşmaya başlamışlar ve her toplum kendine has yeni bir kültür, dil ve gelenek oluşturmuştur. Sözlü ve yazılı olarak günümüze intikal eden bu kültür ve gelenekler günümüz toplumlarının da temelini oluşturmaktadır. Bu geleneklerin en önemli yapıtları ise yazılı ve sözlü edebî ürünlerdir. Ulusal varlığını ve kimliğini yaşatmak ve devam ettirmek isteyen her millet, kültürel hafızası niteliğindeki eserleri sahiplenmek ve gelecek kuşaklara aktarmak ister. Bundan yaklaşık dört asır evvel Ehmedê Xanî bu gerçeği tam anlamıyla idrak ederek çok çalıştığını, eziyetler çektiğini ve Kürt dilinin hak ettiği yeri alması için uğraş verdiğini şu beyitleriyle dile getirmiştir:

Înaye nîzam û întîzamê

/ Bu dili düzene koyup ona çekidüzen verdi

Kêşaye cefa ji boy' amê

/ Umum halkı için bu yolda eziyetler çekti.

Kuşkusuz ırk, din ve dil benzerliği, milletlerin oluşumunda temel faktörler olmuşlardır. Millet gerçeği her şeyden önce, o milleti vücuda getiren fertlerin birlikte yaşama duygusu ve kararlılığına, birlikte yaşanan geçmişin doğurduğu ortak coğrafyaya,kültüre, ruh ve amaç birliğine dayanmaktadır. Ancak Kürt milletinin tarih boyunca böyle bir birliktelik oluşturamaması, Kürtçenin gelişimini olumsuz etkilemiştir.

Bu durum, Xanî tarafından da dile getirilmekte ve Kürtçenin, Kürtlerin birlik olamamasından dolayı sahipsiz kaldığını ve kendisini geliştirme imkânına sahip olamadığını vurgulamaktadır. Kürtçe,geniş Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İranî kolunun kuzey-batı İrani grubuna girer ve Türkiye'nin doğu ve güney doğusu, Suriye'nin kuzeyi, Irak'ın kuzeyi ve doğusu ve İran'ın batısında konuşulmaktadır. Orta Doğu'nun Arapça, Türkçe ve Farsçadan sonra en çok konuşulan dördüncü dilidir.

Aynı kökten gelen Kürtçe ile Farsça arasındaki benzerlik ve farklılıklar ise Latineden türeyen Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca arasındaki ayrılıklarla karşılaştırılabilir. Bir kısım sözcükler aynı eski İranca kökenden gelip, zamanla değişik bir evrim sonucu bugün iki dilde tamamen farklı telaffuz edilmektedir. Her iki dilin ayrıca tamamen kendilerine özgü zengin kelime hazineleri, morfoloji, fonoloji ve gramer kuralları vardır

Latin harflerini temel alan Kürtçe alfabe 31 harften oluşur.

• A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U Û V W X Y Z

• a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z

Bu alfabece karşılanan 31 sestem 8'i ünlü, 23'ü de ünsüzdür. Ünlüler a, e, ê, i, î, o, u, û'dir.

Kürtçe lehçeleri dört ana grupta toplanır. Bunlar da kendi aralarında bölümlere ayrılır: Kurmancî, Lorî, Goranî, Zazakî.

Şemseddin Sami, Kamus-i Türkî adlı eserinde, Kürtçe hakkında şunları demektedir: 'Kürt lisanı Fars ve belki ondan

da çok eski Pehlevî diline benzemektedir. Harfleri çoktur.

Her ne kadar Kürt aydınları öteden beri Arapça ve Farsça ile uğraşmış ve kendi dillerine gerekli önemi vermediklerinden, Kürtçenin edebiyatı olmadığı iddia edilse de bu doğru değildir ve eskiden beri bu dilde bir çok eser verilmiştir. Özellikle bu asırda ve medenî alemde, milletlerin en önemli varlık delili, dilleri ve edebiyatlarıdır. Bununla millî kimliklerini ve varlıklarını devam ettirebilirler.

Ehmedê Xanî, Kürtlerin millî kimliklerinin ve kültürlerinin ispatı için gecesini gündüzüne katarak, sağlam ve sarsılmaz temeller atmıştır.

O, dehasını inancı için, halkının kültürel mirasını korumak ve yaşatmak adına kullanmıştır. Bugün yeryüzünde benzer örneklerinin bulunduğu yerde onu göremeyişimizin sebebi, onun fedakârlığıdır. Dünya’da onsuz bir Kürtçe düşünülmesi imkânsızdır.

Onun, kendi deyimi ile “pazarı kesat” olan Kürtçe ile eserlerini yazması ve eserini dönemin yöneticilerine değil de Kürt halkına sunması milleti için fedakârlık iken kendi adına şanssızlıktı. Xanî’nin, herhangi bir şöhret beklentisi içine girmeksizin çabalarının neticelerini gelecek nesillerden beklediği muhakkaktır.

Eğer O, Kürt dilini bir sistematığe oturtmasaydı, belki de bugün konuştuğumuz Kürtçe bu kadar kavî bir temele sahip olmayacaktı. İngiliz milleti için Shakespeare, Türk milleti için Kaşgarlı Mahmud, Arap milleti için Sibeveyhi , Ahfeş ve Kutrup, Acem milleti için Firdevsî ,Gürcüler için Rustaveli ne anlam taşıyorsa, Kürt milleti için de Ehmedê Xanî o anlamı taşımaktadır. Bugün Kürt dili ayaktaysa, Ehmedê Xanî gibi edipler sayesinde olmuştur. Xanî, eserlerini Kürtçe yazarak bir anlamda Kürtçenin günümüze ulaşmasını sağlarken, Mem û Zîn destanının altıncı bölümünde eseri Kürtçe yazmasının sebebinin şöyle açıklamaktadır:

Safî şemirand vexwari durdî
/ Saf şarabı bir yana bırakarak tortuyu içti
Manendê durrê lîsanê Kurdî
/ İnci gibi dizmek için Kürt dilini tercih etti.
De xelqi nebêjtin ku “Ekrad
/ Bunu yaptı ki eloğlu demesin “Zaten Kürtler
Bê me’rifet in, bi esl û bunyad
/ Köken ve yapıları itibariyle kültürsüzdürler
Enwa’ê milel xwudankitêb in
/ Türlü türlü milletler kitap sahibi olmuşlar
Kurmanci tenê di bêhisêb in”
/ Yalnız Kürtler bu konuda paysız kalmışlar”

Dili ve milleti için bu kadar hizmet eden Ehmedê Xanî, diğer halklar gibi Kürtlerin de gelişen bir halk olduğunu kanıtlamak istiyordu. Kürtçenin de diğer dillerin arasında yerini almasını çok istiyordu ve bunu bir şeref sayıyordu. Bunun için sürekli çalışmış, dua etmiş ve bu durumu eserlerinde de yazmıştır. O anadili öneminin de çok farkındaydı ve anadili aracılığıyla yabancı dili öğrenmenin çocuklar için çok daha yararlı olacağını biliyordu. Çünkü akıl kutusu ancak anadiliyle açılır, zihni gelişim de onunla sağlanır. Pedagojiyle ilgili yapılan bilimsel çalışmaların bugün söylediği ve savunduğu anadili ile eğitimin çocukların gelişimi ve başarıları için nasıl elzem olduğu gerçeğini dikkate alırsak o zaman Xanî’nin tuttuğu yolun ne kadar isabetli bir yol olduğunu daha net görürüz, hele anadiliyle eğitim talebinin Kürtlerce çok yoğun olarak dile getirildiği bu dönemde.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ehmedê Xanî'nin Dünya Görüşü ve İslam Anlayışı

Xanî, eserlerinde İslamî çizgisini her zaman vurgulamakta ve çevresindekilere de takip etmeleri gereken çizgi hakkında telkinlerde bulunmaktadır.

Xanî'nin dindarlığı su götürmez bir gerçektir.

Zînhar-i meçe li dû teserra
/ Zevk u sefa peşine düşme
Da can neketin ji te teberra
/ Ruh ve candan uzaklaşma
Çûna te bibête Xariciyyet
/ Çıkıp gidersen bu Haricîlik olur
Terka te bibête Rafiziyyet
/ Terk edip ayrılışın Rafizîlik olur
Refdê meke tû bi dil be Sunnî
/ Rafizîlik yapma, candan Sünnî ol
Ma baluke weyhek! Ente minnî
/ Yazıklar olsun sana, neyin var! Sen bendensin

Xanî, mezhep anlayışında her ne kadar Şafîi-Sünnî ekseninde bir yol takip etse de diğer inanışları dışlamamış ve onlara da saygı göstermiştir.

Yine bağlı bulunduğu inanca ters düşen uygulamaları ve Sünnî yetkililerin yaptıkları zulmü eleştirmekten geri durmamıştır.

Özellikle Xanî'nin yaşadığı bu dönemde devletlerarası siyasi çatışmalar kendisini mezhep alanında da göstermiş ve mezheplerin üstünlüğü tartışma konusu olmuştur.

Bu, hem Osmanlı hem de Safevî tarafında görülen bir gelişmeydi. Oysa Xanî, kesin bir hüküm vermek yerine uzlaşmayı ve diyalogu savunmuştur. Netice itibari ile Şîîleri ve Ezîdîleri bir defada silmek yerine, onları da kucaklama yoluna gitmesi, onun humanist ve aynı zamanda İslamî algılayış yönüyle ilgilidir.

Örneğin bir şiirinde, yaptıkları zulüm nedeniyle halkı köylerinden ve şehirlerinden eden, bunun yanında Ezîdîleri ve Şîîleri kendilerinden saymayıp kâfir sayan ve cennetteki yüksek derecelerin kendileri için olduğunu iddia eden Sünnî yetkilileri şöyle eleştirmektedir:

Kes nehîştin be derd ewan, erd vala bû ji zulma wan. Dertsiz kimse bırakmadılar, zulümleri nedeniyle topraklar boşaldı. Hemî revyan ji tirsaw, gund û bajar mane xalî. Onlardan korktukları için herkes kaçtı, köy ve şehirler bomboş kaldı.

Wan digotin em Sunnî ne, Êzdî û Şia ji me nîne. Onlar derlerdi ki: "Biz Sunnîyiz, bizden değildir. Ezîdî ve Şîîler Hemî kafir, dîn tunîne; di buheşt da cî me 'alî. Bunların tümü kâfir ve dinsizdir, bizimidir cennette yüksek yer

Xanî'nin, Mem û Zîn adlı eserindeki dibace (giriş) niyetine yazmış olduğu birinci bölümde, Allah'a yakarışı, O'nu tasdik edişi ve O'nu yüceltişi, dindarlığı hakkında bilgi vermektedir.

Sernamê namê Ellah

/ Kitabın başlangıcında Allah'ın adı anılır

Bê namê wî natemam e wellah

/ Vallahi onun adı yoksa kitap eksik kalır Namê teye "şahibeyte" meqsûd

/ Senin adıdır kasidelerin en güzel beyti Fihristê mukatebatê mehmûd

/ Senin adıdır mukaddes yazıların fihristi

Onun inancı o kadar sağlamdır ki mezhep ötesi bir düşünce ile olayları analiz edebilmiş ve bu doğrultuda insanlara doğru yol üzerine nasihatler vermiştir.

Ehmedê Xanî, kendi yaşadığı dönemde insana ve insani olana değer verilmeyişine, insani olanın yerine çıkar ve iktidar hırsının ikame edilmiş olmasına tepki göstermiştir.

İnsanî tecrübenin en temel kategorileri olan felsefe, edebiyat ve bilime kimsenin ilgi göstermemesini, paranın ve çıkarın her şeyin ölçüsü haline getirilmesini Ehmedê Xanî, merkezî insanî sorun olarak değerlendirmektedir; çünkü maddiyat ve sevgisizlik, insanî olan her şeyi yani maneviyatı, özgürlüğü, yaşamı ve aşkı tüketmekte ve yozlaştırmaktadır.

O sadece kendi döneminin maddiyatçılığına değil, bütün zamanların maddiyatçılığına ve tüketiciliğine karşı yazmayı, öğrenmeyi ve olgunlaşmayı, manevî ve insanî bir karşı koyuş biçimi olarak ortaya koymaktadır. Mem û Zîn hikâyesi, Ehmedê Xanî'nin bütün zamanların maddiyatçılığına ve iktidar hırsına karşı, sevgiyi, aşkı ve birlikteliği merkeze koyduğu bir reddiyedir. Ayrıca şunu özellikle belirtmek gerekir ki, ne Mem û Zîn eserinde ne de diğer eserlerinde asla şikâyet ettiği bölgenin egemen devletlerin dinî kimliklerinden bahsetmemiştir. Bu da Xanî'nin din konusundaki hassasiyetini göstermektedir. Dile getirdiği şikâyetler sadece bu devletlerin Kürtlere olan baskılarıdır. Ayrıca Kürtlerin kendilerinden kaynaklı bölünmüşlüklerinden eserlerinde sıklıkla dile getirmiştir. O, Kürtlerin bölünmesinden, aralarında anlaşmayı başaramayışlarından keder duyuyordu ve bu bölünmenin onların, bir komşu devletin tebarı olarak yaşamalarına sebep olduğunu görüyordu . Xanî'nin eserleri incelendiğinde dikkati çeken bir başka husus da, Kürt toplumunun toplumsal yapısı üzerinde çok fazla durulmasıdır.

Ehmedê Xani de Kürt toplumunun yöneticiler, sanat erbabı, kültürlüler (âlimler, şairler), mistikler (dervişler, şeyhler), askerler, çiftçiler, köylüler ve fakirler olmak üzere başlıca sekiz sınıftan olduğu görülmektedir.

Xanî, üst tabakayı oluşturanları bazen "havas", alt tabakayı oluşturanları da "avam" olarak niteler. Günlük hayatta aralarında mesafeler bulunan bu sınıfları başlıca iki önemli olayda yan yana getirmektedir. Bunlardan biri aşk, diğeri güzelliiktir.

Yani sosyal ve sınıfsal statü ne olursa olsun herkes âşık olmak ister ve güzelliğin peşinden koşar. Şu beyitlerle Xanî bu olguyu net bir biçimde açıklamaktadır;

Ger şeyx in û ger mela û mîr in

/ İster şeyh olsun, ister molla, isterse de mîrler

Derwêş û xeni û ger feqîr in

/ İster derviş olsun, ister zengin, isterse fakirler

Kes nîne ne talibe cemalê

/ Kimse yoktur ki güzelliğin taliplisi olmasın

Kes nîne ne raxibê wîsalê

/ Kimse yok ki sevdiğine kavuşmak istemesin

Hin raxibê hüsnê La Yezal in
/ Bazıları ölümsüz zatın güzelliğine talip olurlar
Hin talibê qalibê betal in
/ Diğer bazıları ise fani bedenlere arzu duyarlar
Lêkîn hemyan yek e yeqin dost
/ Ama aslında her iki kesimin de dostu birdir
Ferqa ku heye ji mexz heta post
/ Farkları beyin ile zarı arasındaki fark gibidir.

Bu türlü bir aşk yaklaşımında, hem maddi hem manevi aşkın insanı etkileyen yönünün hedefleri farklı olsa da ortak yönünün "aşk" olduğu ve bunun herkes için vazgeçilmez olduğu gerçeği yansıtılmaktadır. Xanî'nin, toplumun değişik sınıflarını bir araya getirdiği ikinci olgu ise cenaze merasimidir. Örneğin Mem'in cenazesinde askerleri, çiftçileri, beyleri, dervişleri, köylüleri ve aşka dair objeleri, söz konusu beytinde şöyle bir araya getirmektedir:

Cindi û sîpahî û emîran
/ Askerler, silahlı olan kimseler ve beyler Derwêş û re'îyye û feqîran
/ Dervişler, normal vatandaşlar ve fakirler Dildar û şepal û nazenînan
/ Gönül ehli olanlar, güzeller, nazeninler Hûrî û perî û xemrevînan
/ Huriler, periler ve gam dağıtıcı dilberler

Xanî'nin yaşadığı dönemde toplumun en üst tabakasını yöneticiler oluşturmaktaydı. Xanî, bu yöneticilerin yanında kesin bir pozisyon almamış ve yöneticileri kendi içerisinde iyi ve kötü olarak ikiye ayırmıştır. Xanî, Mem û Zîn eserinde yöneticiler ile ilgili görüşlerini ifade ederken iyi yöneticileri de kendi içerisinde iki alt kısma ayırmıştır. Xanî'nin hem siyaseten hem kişilik olarak iyi olan yöneticiler ile ilgili söylemiş olduğu beyitler şu şekildedir:

Devlet işlerinden anlayan ileri görüşlü mîrler
Hem şefkatlidirler hem de siyaset sahibidirler
Onlar öyle gelişigüzel herkesi beslemezler
Sınamadıkça da hiç kimseye güvenmezler
Birini önce kırk kez deneyip sınarlar
Daha sonra kendilerine yakın kırlarlar

Döneminin en önemli âlimlerinden biri olan Xanî, şiirlerinde sürekli olarak Allah'a dua ederek, kendisi ve halkı için taleplerde bulunmuştur. Allah'tan talep ettiği iyilik ve güzellikler, Xanî'nin ne denli inançlı ve kendisi kadar çevresindekileri de düşünen biri olduğunu anlamamızı daha iyi sağlayacaktır. Xanî'nin şiirlerindeki dualar ve halka verdiği nasihatler genel olarak şu şekildedir:

"Âlimlerin tümü sorumluluklar bakımından peygamberlere benzerler, abidler de velileri andırırlar. İyiliğiyle bilinen arif kişi, -ki Allah'ı hakkıyla bilen demektir. İlim ve sabırla Hakk'a bağlı olandır. Eğer bir amacın olacaksa, sürekli mabudunun emrinde koşarak onu elde etmen gerekir. Şeyhlik, sofuluk ve keramet, ilim okumak ve amel etmektir. Kötülük isteyen nefsin tutsağı olan bizler; gafil, tembel ve günahkâruz. Allah'ım, ne gereği gibi kalbimizle seni düşünüyoruz ve anıyoruz, ne de gereği gibi kalbimizle seni düşünüyoruz. Allah'ım, seni anacak bir kalbi dahi olmayan Xanî kuluna, bari sana şükredek bir dil ver! Ey ilmi talep ve talim eden nesil, eğer mir ve başkan gibi itibarlı biri olmak istiyorsan, seni lime lime parçalasalar da asla yalan söyleme. Çünkü kim ki, dünyevi arzularından el etek çeker ve dünya menfaatlerinin peşine takılmazsa, şüphesiz halk arasında onun başı yüksek olur. Eğer birileriyle eşitlikte beraber olmak istiyorsan, amel edeceğin ilmî okumaları kendine meslek edin.

Kim, esastan öğrenerek tahsilini faydalı bir ilim kesbetmek üzere yapmışsa, bu öğrenim onun için bir devlettir.

İnançlı bir zat olan Xanî, döneminde yaşadığı zorluklara ve karşılaştığı sorunlara karşı, inancının çizdiği sınırlar dâhilinde şikâyetini dile getirmiş ve bunun için var gücüyle çalışma yolunu seçmiştir.

Kürt dilini ve kültürünü savunmada ve yaşatmadaki gayreti, onun başka milletlere düşmanlık şeklinde değildir. O'nun temel hedefi Kürtlerin onurlu bir millet olarak varlığını sürdürmesidir.

Döneminin koşullarının aksine kendisi yalın ve sade bir hayat seçmekle beraber boş durmamış, kaleminin imkan verdiği nispette insanlar için adaleti, iyiliği, birlikteliği ve şerefi konu almış, asla bu çizgisinden ödün vermemiştir.

Bu yolda her türlü dünya nimetine sırtını dönmüş ve kendisini anlayacak sonraki nesillere altın değerinde öğütler vermiştir.

Sonuç olarak Ehmedê Xanî'nin fikir ve dünya görüşünün iki yanının ön plana çıktığını söyleyebiliriz: Dindarlığı ve Kürt kimlik, dil ve kültür mirasına sahip çıkışı.

Ehmedê Xani için şaşmaz yol sevgi dolu insani bakıştır.

Kendi milletine ve onun diline, kültürüne verdiği önem ve değerdir. Onun için birliğin, dirliğin önündeki engelleri ,alışlagelmiş yanlış yöntemleri ilimle, sevgiyle yok etmek irade ve kararlılığı esastır.

NÜBAR

1. Her külfetin bir mükâfatı vardır. Öğrendiklerinizi tekrarlayarak pratiğinizi geliştirin. Bilgi insan iradesi ve gelişmesi için gereklidir.
2. İnsan iradesinin merkezi akıl, duygunun merkezi gönüldür.
Bilim güzüyle görün, duygu gözüyle sevin.
3. Öfke ve kavgayı-savaşı değil, barış, sabır ve hoşgörüyü tercih edin çünkü bunlar birliği ve beraberliği olgunlaştırır.
4. Amacınıza, ülkünüze doğru yönelin, zaman kaybetmeden yol alın hedefinizi Kâbe gibi bilin.
5. Bilgisizliğinizi-cehaletinizi bilgiyle giderin, bunu yapmakla değer kazanır ve yücelirsiniz.
6. Kibir cehaletin eseridir. Duyguların binicisi akıl olmalı, dizgin daima aklın elinde olmalı.
7. Bilime sarılın, zira o size bilinmeyi bahşeder.
8. Eğer saygın biri veya lider olmak istiyorsanız doğrulardan asla şaşmamalısınız. Duruşunuz İsa, Musa, Sokrat, H Mansur, Bistamî, Suhreverdi ve Pir Sultan Abdal duruşu olmalı. Zira adaletsizliğe karşı onurlu duruşta tanrı duruşu vardır.
9. Her ne yaparsanız, ne işlerseniz güzel yapın, cazip ve etkileyici olsun
10. Yarıştta öne geçmek istiyorsanız ilme yönelin, ameli kendinize sanat eyleyin.
11. Her kim ki bir ilim tahsil etmişse, farkındaysa o bir devlet sahibi olmuştur.
12. Yaşama ve sevdiklerinize bahar sevgisiyle sarılın, sarılın ki bahar çiçekleri gibi açılınsın.
13. Eğitimcileriniz taş yürekli olsa bile, siz daima onlardan isteyi, isteyin ki elde edebilesiniz.

REHBER KAYNAKLAR

- 1 E.Varlı (2004) Diwana û Gobideye Ahmede Xani Yed Mayin, Sipan Yayinevi,İstanbul
- 2 Abdullah Yaşin (2012) Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri,Lis Yayinevi,Diyarbakır
- 3 Mem,H (2002).Üçüncü Öğretmen Xani.İKE yayınları.İstanbul
- 4 Özvarlı, M.S. (1997). Şeyh Ahmed Hânî, Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, c.16, s.31.
- 5 Gökalp, Z. (1992). Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), İstanbul: Sosyal, s.26.
- 6 Varlı, E. (2008). Bütün Yönleriyle Ehmedê Xanî'nin Yaşamı, Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu, Diyarbakır.
- 7 Xanî, E. (2010). Mem û Zîn (Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta, s.19.
- 8 Ziyaeddin, Y.Z. (1987), El-Hediyetül-hamidiyye fi'l-lugati'l-kürdiyye: Mu'cemu Kürdi-Arabi, (Tahkik: Muhammed Mukri), Mektebet û Lübnan, 2. Baskı, Lübnan, s.68.Allison, C. & Kreyenbroek, P. (2003), Kürt Kimliği ve Kültürü, Avesta Yayınları, s.98. Çağlayan, M. (1996), Şark Uleması, İstanbul: Çağlayan, s.86.
- 9 Yıldırım, K. (2008). Ehmedê Xanî Külliyyatı (1): Nûbehara Biçûkan, İstanbul: Avesta, s.17.
- 10 Îsâ-zâdê, (1996). Îsâ-zâdê Târîhi, (Haz. Ziya Yılmaz), İstanbul, s.689.
- 11 Celil, C. (2000). Kürt Aydınlanması, (Çev. Arif Karabağ), İstanbul: Avesta, s.130.
- 12 Nikitin, B. (1976). Kürtler, Cilt:1, İstanbul: Özgürlük Yolu, s.214.
- 13 Lazarev, M. S. (2001). Kürdistan Tarihi, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul: Avesta, s.53.
- 14 Çakar, M.S., Işık, F., Mehmetoğlu, M., Sadıkoğlu, E., Önen, R., Tan, S. (2010). Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı, İstanbul: Tarih Vakfı, s.130-131.
- 15 Bulut, F. (2003). Ehmede Xani'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası, İstanbul: Berfin, s.54-55.
- 16 Şakelî, F. (1996). Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği, İstanbul: Doz, s.31.
- 17 Bruinessen, M.V. (2005). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü.
- 18 Hassanpour, A. (2005). Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebî Kaynaklar.
- 19 Waheed , S.A. (1958). The Kurds and Their Country, (Haz. Muhammed Ayub Khan), Second Edition, Lahore, University Book Agency.
- 20 Allison, C. & Kreyenbroek, P. (2003). Kürt Kimliği ve Kültürü, İstanbul: Avesta, s.98.
- 21 Açıkgöz, N. (2007). Türkçe ve Kürtçe Mem û Zîn İle Fuzûlî'nin Leylî ve Mecnun Mesnevisinin Mukayesesi, Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish of Turkic Volume. 2/4, s.49.
- 22 Izady, M. R. (1992). The Kurds: A Concise Handbook, Washington: Crane Russak, s.176.
- 23 Ebdurreqîb, Y. (2012). Şaîrên Klasîk ên Kurd, (Çeviren: Ziya Avcı), İstanbul: Divan, s.117.
- 24 Bayrak, M. (2009). Alevilik-Kürdoloji-Türkoloji Yazıları 1973-2009, Ankara: Özge, s.276.
- 25 Bayrak, M. (1993). Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri, Ankara: Özge, s.78.
- 26 Bois, T., Minorsky, V., McKenzie, D. (1996). Kürdistan ve Kürtler, İstanbul: Doz, s.222.
- 27 Ünlü, H. (2006). Geçmişten Günümüze Değişik Din ve Mezheplere İnanan Kürtler ve Yaşadıkları Yönetim Düzenleri, İstanbul: Kalan, s.37-38.
- 28 Sarı, M. (1984). El-Mevarid, İstanbul: Bahar, s.1027.
- 29 Kılavuz, A.S. (1989). Akaid, DİA, Cilt:2, İstanbul, s.212.
- 30 Yıldırım, K. (2008). Ehmedê Xanî Külliyyatı (2): Eqîdeya İmanê, İstanbul
- 31 Yıldırım, K. (2008). Biçim ve İçerik Açısından Ehmedê Xanî'nin Eserleri. Uluslararası Ehmedê Xani Sempozyumu. Diyarbakır.
- 32 Dündar, S. (2009). Kürtler ve Azınlık Tartışmaları, İstanbul: Doğan, s.27.
- 33 Tan, S. (2008). Xanî'nin Kurmancisi ve Dildeki Uzmanlığı. Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu.Diyarbakır.
- 34 Minorsky, (1977). Kürtler, İstanbul: Komal, s.41-42.

- 35 Sami, Ş. (H.1317). Kamus-i Türkî: Kürt Maddesi, s.1156.
- 36 Delal, Y. (2011). Bir İslam Alimi Olarak Ehmedê Xanî ve Kürdî Muradının Kur'anî Dayanakları, İstanbul: Diwan, s.55-56.
- 37 Özbalıkçı, M. R. (2009). Sibeveyhi, DİA, Cilt:37, İstanbul, s.130.
- 38 Konak, İ. (1988). Ahfeş el-Ekber, DİA, Cilt:1, İstanbul, s.225.
- 39 Sambur , B. (2009, 23 Ağustos), Aşkın Gücüne İnanan Filozof: Ahmed-i Hani.Zaman.Erişim:<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=883571&keyfield=61686D65642068616E69>
- 40 Bruinessen, M. V. (2008). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü. Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu. Diyarbakır.
- 41 Bozarıslan, M. E. (1993), Mem û Zîn, (Çeviri), 3.Baskı, İstanbul: Hasat, s.15.
- 42 Almanaxa Kurdi (1997) Weşanen Roja Nu .Stockholm/Moskova s.178-179
- 43 Ceylan, F. (2011). Bir Aydın Olarak Ahmedê Xani Bölüm II.
- 44 Resûl, İ.M. (1979). Bir Şair, Düşünür, Filozof ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn, (Çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta, s.41.
- 45 T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüğü Osmanlı Arşivi.
- 46 Abbas Vali, Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri (Çev: Fahriye Adsay v.d) İstanbul: Avesta, s.64-65-15

EHMEDÊ XANÎ
KESAYETA BI KURTÎ
1651 - 1707

AMEDEKAR: MAHÎR TAHA

*NE ŞER, NE HÊRS Û NE JÎ PEVÇÛNÊ, AŞITÎ, ARAMÎ Û XWEŞBÎNIYÊ HILBIJÊRIN. JI BER KU EV YEKÎTÎ Û HEVGIRTINÊ
DIGIHJÎNIN.*

EHMEDÊ XANÎ

DESTPÊK

Dema me ev nivîs hêj amade nekirî, me bi dehan pirtûk, belge, tez û gotar ên di derbarê vê mijarê de bi baldarî di ber çav re derbaz kirin.

Di derbarê vê mijarê de, me ligel gelek nivîskar û lêkolînerên pispor hevdiîtin pêkanî. Armanca me bidestxistina agahiyên di van belgeyên nivîskî de û pejirandina encameke gelemperî bû.

Xebatên di derbarê Ehmedê Xanî de hatine kirin, divê bi giştî û yekpareyî li ser bê şewirîn. Heke tevahiya van xebatan bi hev re hate berz kirin, mijar dê di nava gel de kelecaneke bide û dibe ku veguhere hêzeke çandî ya manewî.

Bîyografiya Ehmedê Xanî bi temamî hêj nehatiye nivîsîn.

Çîroka jiyana wî, ji aliyekê ve bi tenê ji nivîsên wî pêk tê. Tê diîtin ku xwîner û lêkolîneran ketine nava hewldanekê ku di nava demê de aliyên kêma ên çîroka jiyana wî dagirin û temam bikin.

Bi saya ragihandinên ji nîşan a vegotinên nivîskî û devkî, em Ehmedê Xanî li gor demên berê baştir dinasin. Ya herî girîng jî lêgerîn û lêkolînên di derbarê vê mijarê de roj bi roj bi pêwendiyê mezîna zêde dibin û berdewam dikin.

Em tevahiya van xebatan û kedên di vê qadê û mijarê de hatine dayîn gelek bi nirx û hêja dibînin û tevahiya kedkaran bi rêzdarî û spasdarî slav dikin.

Ji bo zarokên xwe û nîşên pêşerojê, ji bo ku em di derbarê Ehmedê Xanî de agahiyên zelal û berfireh ragihînin em ber bi rêwîtiyê xweş û şanaz de ne.

PÊŞKÊŞÎ

Dema ev pirtûkçe dihate amade kirin, hestên em ber bi lêhûrbûn û lêkolîna li ser Ehmedê Xanî ve dibirin bi tenê ev bû. Ne ji heyraniya şexsî ya derbarê zanayê Kurd û ne jî pêwendiya malbatî û lêzimtiyê ye.

Hêvî û ramana me ya bingehîn ew e ku xêliya nezanîna ya di derbarê mezîna û qedirbilind Ehmedê Xanî de bê rakirin, ev zanayê me yê hêja ji aliyê zarok, ciwan û nîşên pêşerojê ve bê nasîn û di vê hêlê de hewldan çêbibin. Tevî ku di derbarê Ehmedê Xanî de gelek tişt hatine gotin û axaftin jî, ew hê jî kêma tê zanîn û nasîn.

Bi rastî ne bi tenê ji aliyê me ve, Ehmedê Xanî di erdnigariya me de jî zêde nayê zanîn û nasîn. Hê bêtir ji aliyê hinek derdoran ve di çarçoveyê teng de tê nirxandin. Wekî ku hinek derdor wî tenê bi nasnameyê olî didin nasîn, hinek derdor jî van têgihîştinan wekî daneyên bingehîn dipejirînin û dixwazin etîketa 'oldariyê' pêve bikin. Lêbelê Ehmedê Xanî, ramanwerêkî pîralî ye, wî li herêma me heta ku li dinyayê ji lêkolînên zanistî ku ji bo feylezof û ramanwerên ku encax bibin şagirtên wî hatine kirin bêtir tişt heq kirine.

Ehmedê Xanî, xem û kedera vê axê ye. Ew hiş û hêviya zindî, xwediyê deng û gotinên pêşerojê ye ku ji beriya sedhezaran derbasî sedhezaran salên piştî xwe jî dibe ye. Ew nirxekî xweserî vê axê ye ku di bin roj, ax û xwezaya

vî welatî de gihastiyê û jiyaye. Ew xwecihiyê vî erdî ye, dêrînî û rûmet e.
Ehmedê Xanî axa vî welatî bi xwe ye.

Pêwîste ku têgihîştînen çewt, pirsgirêkên zaravayî û zehmetiyên fêmkirina di berhemên wî de vê rastiyê veneşêrin; divê li ser navê wî enstutî, weqf bihatina vekirin û di vî warî de bibûya mijarên lêkolînên zanistî . Ev kesayeta rêzdar divê bigihe naskirineke layiqî navê xwe û bi taybetî jî nîfşên nû, zarok û ciwanên me divê wî ji her alî ve nasbikin û lêgerînan li ser bikin. Ev pêwîstiyê li ser navê dewlemenbûna fikir û ramana dinyayî ya mirovantiyê ye jî. Ne bi tenê ya me û gelê me ye.

Ew zanayekî ku hesta wî ya edaletê bi pêş ve çûye û li hemberî neheqîya bê bertek û bêdeng nemaye. Xanî, xwediyê helwesteke rexneyî bûye, li hemberî xeletî û kêmasiyan ji rexnekirinê paş ve gav neavêtiye. Kesayet û gotina wî yek bû, xwediyê sekn û kesayeteke bi rûmet e.

Di jiyana Xanî de xem û fikara wî ya herî mezin, nexwendin û bê perwerdehiya gelê kurd bû.. Ji ber vê bi qasî baweriya xwe ya olî, bawerî bi çanda kurd û zimanê kurdî aniye û ji bo ku hişmendiya gelê kurd bi pêş bixe mirov bi awayekî zelal dibîne ku wî berhemên xwe bi kurdî nivîsîne. Wî sedemên vê jî di berhemên xwe de diyarkirine. Ehmedê Xaniyê ku di serdema xwe de kesayeteke herî navdar û rêzdar bû, di tevahiya jiyana xwe de di heman xetê de dijîya û kesayeteke kêmxuya bû. Heta dawiyê dilsozê bawerî û nirxê xwe bû, di vê oxirê de hemû zehmetî didane ber çavê xwe.

Di vê serdema ku xebatên dîroka Kurd û Edebiyata Kurd zêdebûne, maf û azadiyên gelê Kurd têne nîqaşkirin û di vê dema fenomenên pirçandî girîng hatine dîtîn, me bi armanca ku destekê bidin hafizeya kolektîf a Kurd, pirçanditî wekî nirxekî bê pejirandin û belavkirin me dixwest ji zarok û ciwanên xwe re jiyana wêjevan, ramanwer, zanayekî civakî ye wekî Ehmedê Xanî bidin nasîn û vegotin.

Bi van hest û ramanan me amadekirina vê pirtûkçeyê wekî peywîr dît. Hêviya me ew e ku em bibin pêlekanek û îlhamek ji bo fêmkirin û hînbûna Ehmedê Xan.

BEŞA I.

Jiyana Wî

Ehmedê Xaniyê ku wekî helbestvan, mutesawif, ewliya û ramanwer tê zanîn û nasîn, bêguman dema qala edebiyata kurdî tê kirin yekemîn ê tê bîra mirov ew e. Ehmedê Xaniyê di serdema xwe de helbestvanê herî mezin e, berhema wî ya Mem û Zîn a bi celeba mesnewî hatiye nivîsîn, bi tenê ji aliyê wî û ji aliyê edebiyata kurdî ve girîng nîn e, ew berhema herî girîng a edebiyata dîwanê ye jî. Lêbelê divê em vê jî bidin zanîn, heke ew bi tenê wekî wêjevan bê zanîn û nasîn ew ji kêmnasîna wî ye. Di derbarê jiyana Ehmedê Xanî de nêrînên cuda hene. Li gorî çavkaniyên herî zêde li herêma Colemêrg

/Çelê ji gundê Xanê bûye, tê gotin ku girêdayî eşîreta Xanî an jî malbata Xaniyan bûye. Li gor nêrîna giştî li Bazîdê ji dayik bûye, li vê derê jiyaye û çûye rehma xwedê. Di sedsala XVI.de ji herêma Colemêrg/Çel koçberbûye, di demekê li derdorên Wan, Elbak, Xoşeb, Payîzava û li Westana Wanê maye û herî dawiyê jî li Bazîdê bicih bûye. Di çavkaniyan de jî xuya dike Xaniyê ku endamê eşîreta Xan e di H.1061/M.1650-1651 de li vê navçeyê (Bazîd) hatiye dinê.

Agahiya di derbarê wî de ku em herî zêde baweriya xwe pê tînin ev e. Her wekî ku ew bixwe jî di dawiya berhema Mem û Zînê de mêjûya ji dayikbûnê wekî hicrî 1061 diyar dike. Beyta di derheqê wî de wiha ye:

Lewra ku dema ji xeybê fek bû
Tarîx hezar û şest û yek bû

Xanî, ji malbateke xwedî kevneşopiyeke ilmî perwerde bûye. Babê wî Mela Îlyas alimekê medreseyê bû. Navê diya wî Gulnigar bû. Ji bilî Ehmedê Xanî û Mela Qasim sê keçên Îlyas Beg jî yên bi nave Perî, Gulîzer û Kitan hebûn û ev di qeydên Osmanîyan de hatine destnîşankirin. Birayê Xanî Mela Qasim jî ji kevneşopiyeke medreseyê dihat. Xanî perwerdeya yekemîn ji babê xwe girtiye. Piştî mirina babê xwe li ba birayê xwe Mela Qasim perwerdeya xwe domandiyê. Xaniyê ku perwerdeya yekemîn ji babê xwe û ji birayê xwe girtibû, perwerdeya xwe li Bêgiriya Wanê di medreseya Gulgûn de berdewam dike

Her wiha di lîsteya sala 1661 ê ya vê medreseyê de navê Xanî jî derbas dibe. Alaaddin Seccadî di berhema xwe ya bi navê “Mêjûy Edebî Kurdî” de diyar dike ku Xanî, li Xelat, Riha û li Bedlîsê jî perwerdehî dîtiye. Piştî li van bajaran perwerdehiyê dibîne û vedigere Bazîdê, tê texmînkirin ku diçe Cizîrê serdana mîrektiyên wê deverê û di demeke dirêj li wê herêmê dimîne.

Ji bo perwerdehiyê diçe Bexda, Sûrî û Misrê. Tê gotin ku piştê ji bo ku peywira xwe ya hecê pêkbîne derbazî Hîcazê dibe.

Xanî, di demeke kurt de zanîna xwe bi pêş ve dibe û li herêmê navdariya wî zêde dibe.

Hê di 14 saliya xwe de dest bi nivîsîna berhemên xwe kiriye. Herwiha tê gotin ji bo ku hevdiştinê bi padîşahên Osmanîyan re bike diçe Stenbolê. Lê di derbarê vê de nêrîneke gelemperî nîn e.

Yên di derbarê Xanî de lêkolîn kirine, hemfikirin ku Xanî nezewiciye û ji ber vê jî qet zarokên wî çênebûne. Ev rewş di qeydên medreseya Gulgûn de jî ku Xanî li wê medreseyê peywir girtibû tê fêmkirin.

Tê gotin ku Xanî, ji Molla Camî yê ku li Xoşebê di medreseya Ataiyye de mûdeserî dikir îcazet stendiye.

Piştî jiyana xwe ya perwerdehiyê vedigere Bazîdê û li wir medreseyeke bi kurdî vedike û heta dawiya jiyana xwe di medreseyê de dersan dide. Wekî ku babê wî Îlyas, katibê dîwanê bû û birayê wî Mela Qasim jî katibî dikir, Xanî jî wekî wan katibî dikir. Tê gotin ku dema Qesra Îshaq Paşa di sala 1674 an de dihate çêkirin Xanî dua dikirin. Tevî ku tê zanîn Xanî li vê Qesrê katibî kiriye jî, lê nayê zanîn ka çend salan li vê qesrê peywîrdar bûye.

Ji aliyê hinek lêkolîneran ve, tê gotin ku Xanî mêjûya mirina xwe di sê helbestên xwe yên cuda de bi hisaba ebcetê aniye ziman û mêjûya di kevirên gora wî û di helbestên wî de vê gotinê piştrastdikin. Van lêkolînerên ku ev mijar aniye ziman û beytek ji van helbestan wiha ye:

Xanî beske were wîsal, pir zêde kir te evqa sal.
Roj xwe tul'û daye îsal, bextê xaşî (roj bi reş hat)

Tîpên di gotina helbesta “roj bi reş hat”de derbasdibin ku Xanî di derheqê mirina xwe de gotine li gorî hisaba ebcetê li rastî mêjûya M.1121/H.1707-1709 ku li ser kevirên gora wî hatine nivîsîn tên. Xanî, li Bazîda ku lê hatiye dinê çûye ser dilovaniya xwedê û li vê derê hatiye veşartin. Tirba wî li Bazîdê li kêleka Qesra Îshaq Paşa, di mescîda xwe de ye û ev mescîd jî ji gel re vekiriyê.

Eşîreta Xanî

Mark Tykes di xebata xwe ya bi navê "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" (Eşîretên Kurd ên Împaratoriya Osmanî) de behsa hebûna eşîreteke bi navê Xaniyan dike ku li derdora bakurê Xoşebê ne. Her wiha Mehmet Emîn Bozarslan jî vê eşîretê, wekî eşîreta Xaniyan şîrove dike û dibêje Xanî ji vê eşîretê ye. Tê zanîn ku nasnavê Xanî ji gundê Xan hatiye wergirtin an jî ew endamê malbata Xaniyan bû ku ew nasnav lê hatiye danîn.

Mîrektiya Xanî; ji aliyê malbata Xaniyan ve li sêgoşeya axa Colemêrg, Çelê û Beytûşebap (Elk) ê hatiye avakirin. Pênc bav û kalên Ehmedê Xanî li vê herêmê mîrektî kiriye. Navenda vê mîrektiyê ku ji sê gundan pêk dihat "Xana Sê Gundan" piştî koçberiya bi darê zorê ya 1617 an bê xwedî dimîne û dibe gundekî ji rêzê. "Xana Sé Gundan", di roja me de girêdayî navçeya Çelêya Colemêrgê ye û ev cih wekî Dešta Xanî/Dešta Xan/Dešta Xaniyan tên binavkirin. Dešta Xanî ew herême ku bi navê Newala Xan, Geliyê Xan û Robarê Xan tê binavkirin

Di derbarê malbata Xaniyan ku me li jor jî qala avakirina mîrektiya wan kiriye, agahiyên di derheqê vê de di qeydên arşîwa Mîrektiya Bazîd a Osmaniyan de hene.

Babê Ehmedê Xanî Îlyas Xanî, di beşa dawiyê ya berhema xwe ya bi navê 'Qissa Şem'un de dema xwe û malbata xwe dide nasîn, vê mijare jî hildide dest.

Mîr Abdurrezzak Xanî h.860;m. 1485 de Mirektî kiriye. Ji bilî Mîr Abdurrezzak Xanî, ji bav û kalên Ehmedê Xanî Mîr Hemedan Xanî, Mîr Salih Xanî, Mîr Îmadeddin Xani, Mîr Hesên Xanî, Mîr Silêman Xanî, Mîr Rustem Xanî jî li herêmê mîrektî kiriye.

Tê zanîn ku Îlyas Xaniyê kurê Şêx Eyaz Xanî, birayên bi navê Azemşêr Xanî, Şêx Elî Xanî û Şêx Yusuf Xanî jî hebûne Qebra Îlyas Xanî û mizgefta wî bi xwe daye çêkirin a bi navê Şêx Îlyas Camî li navçeya Westan a girêdayî Wanê li gundê Şetwanê ye.

Dûndeha Îlyas Xanî bi kurê wî Mela Qasim û bi neviyê wî Şêx Muhamed Xanî berdewam kiriye. Xaniyên din jî ji qewmên birayên Şêx Îlyas Xanî Yusuf Xanî, Azemşêr Xanî û Elî Xanî ne.

Mela Qasim Xanî, li herêma Amukê ku girêdayî navenda Wanê ye, bi pereyên xwe erdekî mezin û berfireh dikire û malbata Xanî li vê derê ji bo perwerdehî û hîndekariya ciwanên kurd bi navê Zaviye û Kuliya Mela Qasim medreseyeke mezin ava dikin. Di dema niha de ji vî cihê ku bi navê Mela Qasim Xanî tê bîranîn û li kêleka gola Wanê ye gundê Molla Qasim tê gotin. Mela Qasim li gundê bi navê wî tê bibîranîn, Molla Qasim ê gorbihûşt bûye.

Di qeydan de jî heye ku kurekî Mela Qasim ê bi navê Muhamed û sê keçên wî yê bi navê Şahnaz, Perwîn û Şirîn jî hene.

Kurê Mela Qasim, Muhamed Xanî pênc kurên bi navê Şêx Hesên, Şêx Mîrza, Şêx Ebubekir, Şêx Tahir û Şêx Xalid hebûn.

Şêx Hesên li Westanê, Şêx Mîrza li Elbakê, Şêx Ebubekir li Colemêrgê û Şêx Tahir jî li Gozeldere(Xoşeb)ê çûyîne ser dilovaniya xwedê

1616 an di rêwîtiya (şer) Revanê de ji ber neheqîya mîrêmîran ê Wanê yê dewleta Osmaniyan Tekelî Mehmet Paşa ku li Mirê Hekkarî Mîr Yehya û leşkerên kurd hatiye kirin, Tekelî Mehmet Paşa ji aliyê Apê Ehmedê Xanî Azemşêr Xanî ve li nêzîkî gundê Zernakê di şerekî mezin de tê kuştin. Azemşêr Xanî û 72 hevalên ku pêre ne jî di vî şerî de tên kuştin. Ji ber vê bûyerê malbata Xanî û eşîreta Xanî axa xwe diterikînin û neçar dibin ku koç bikin.

Malbata Xanî û eşîreta Xanî ji herêma Colemêrgê derdikevin belavî Wan, Elbak, Westan, Payîzava, Bazîd, Bedlîs, Çewlig, Cizîr, Xoşeb, Şemzînan, Gever, Amediye, Amed, Erzerom, Muş, Duhok, Zaxo, Karakilise, Silêmaniye, Ormiye, Tehran, Simnan û Suriyê dibin. Piştî bûyera Azemşêr tê jibîrkin, beşeke Xaniyan vedigerin herêma Elbak û Colemêrgê.

Lêkolînerê rêzdar Abdullah Varlı jî, di berhemên xwe de nivîsiye ku eşîreta Xaniyan ji herêma Colemêrg /Çelê ber bi bakur (Serhed) ve koç kirine.

Di derheqê belavbûna hinek cihên Xaniyan ev qeyde di destê me de hene: piştî 1700 an li gorî hinek gotinan, ji eşîreta Xaniyan li derdora Bazîdê 300, li Xoşeb û derdora wê 1500, li Elbak (Xavesor û Zernak) û derdora wê 1700, li Colemêrgê jî 4000 xane hene. Her wiha ji eşîreta Xaniyan nêzî 1000 kesan jî koçî axa Surî, Îran û Iraqê kirine.

BEŞA II.

Kesayeta Edebî

Di dîrokê de gelek kesayetên navdar û rêzdar di serdemên xwe de zêde nehatine fêmkirin û qedrê ku layiqî xwe ne nedîtine. Ehmedê Xanî jî ew serdema ku tê de jiyaye li gorî navdariya xwe nehatiye fêmkirin û hêjayî nîrx û rêzdariya xwe nehatiye dîtin. Xaniyê ku ramanwerekî mezine, di salên dawiyê de pêwendî pê re hatiye dayîn, aliyê wî yê edebî û entelektûelî hatiye fêmkirin. Ehmedê Xanî, erebî, farisî û tirkî jî wekî zimanê dayîka xwe kurdî baş dizanî û dikarî bi van zimanan helbestan bi hosteyî binivîse. Ji zarokatiya xwe de ji aliyê ilmê(zanîn) ve pêşve çûbû, di tevahiya jiyana xwe de di nav ilm û zanînê de bû. Ehmedê Xanî, di serdema xwe de helbestvanên ku ji bo meqam, pere, berjewendiyê helbest nivîsîne rexne kirine û ilmê jî bo wan hatiye dayîn ji bo bikaranîna berjewendiyên şexsî aciz bûye.

Bizavên ilmî, ji bo ku gelê xwe pê ronîbîke û fikrên xwe belavbîke wekî amûrekê dîtine. Bêguman berhema wî ya di vê derbarê de herî zêde tê zanîn Mem û Zîn e. Alim û edîbên beriya Ehmedê Xanî berhemên xwe bi erebî û farisî nivîsibûn. Xanî, dizanî bû ku berhemên xwe li şûna erebî û farisî bi kurdî nivîsîn, ji bo wî baş nîn e û ev rewş di beytên berhemên xwe yê têkel de aniye ziman. Xanî, dixwest ispat bike ku kurdî ji erebî û farisî kêmtir nîn e û divê paşvetir jî neyê dîtin. Bi vê armancê li ser çîrokên kurd ên gelêrî perwerdehî daye û li şûna erebî û farisî kurdî wekî zimanê perwerdehiyê bikaraniye. Di berhemên xwe de bikaranîna kurdî, ya bi awayekî bijarteyî bi taybetî jî berz kirina wî ya wateyên têgehên klasîk, nîşandide ku Xanî çiqas zana û hosteyê ziman e û alîgirê edebiyata klasîk e. Xanî, edebiyat wekî awêneya gel bikaraniye û zanîn û danehevên ji nîşên beriya xwe wergirtine, wekî mîrateyekî girîng ji nîşên dema me re hiştine. Ev xîreta wî ya xwedî bi nîrx, her çiqas di dema wî de nehatibe fêmkirin jî, di serdema ku em têdene bêtir hatiye fêmkirin û di nav edebiyata cîhanê cihêkî xwe yê girîng heye û berhemên wî bi gelek zimanan hatine wergerandin û çawaniyeke gerdûnî bidest xistiye. Ji bo jiyîn û pêşkeftina zimanê kurdî kedeke pîroz û serfiraz a Ehmedê Xanî heye.

Ew, ji ber rêzdariya xwe ya kurdî û hezkirina gelê xwe, di jiyana xwe de riyeke awarte bijartiyê û di vê rê de dest ji jiyana xwe ya xweser kişandiye û ji bo ku bigihe vê armanca xwe ya pîroz bi ruh û can xebitiye. Di nav berhemên Ehmedê Xanî de yê ku gihiştine roja me(Mem û Zîn, Eqîdeya Îmanê, Nûbehara Biçûkan û Dîwan) bêguman a herî zêde tê zanîn û bi nav û deng Mem û Zîn e. Tevî ku hejmara wan kême jî, ev berhem ji serdemên ku hatine nivîsîn, bi naverok û peyamên xwe ve berhemên gerdûnî ne û bangî hemû qirnan dikin. Ev berhem bi taybetî ji aliyê nasname, çand û xwemaliya kurdan ve gelek girîng û watedar in. Ligel berhemên Xanî yê ku gihiştine destê me, tê zanîn ku berhemên Xanî yê negihiştine roja me jî hene.

BEŞA III.

Berhemên Wî

Nûbehara Biçûkan

Xanî, dema berhemên xwe dinivîse birêkûpêk tevdigere. Li gorî aligir û xwînerên xwe naverok û avaniya berhemên xwe pêkaniye. Ev berhem ji bo pêkhatina bingeha perdehiya olî, ku bi awayekî hêsa ola xwe hînbibin û ev berhema ku têde têgehên olî zêde hatine bikaranîn ji bo zarokên kurd nivîsîye. Di naveroka wê de ji malbatê heta civakê, ji ol heta perwerdehiyê, ji siyasetê heta şîretan û gelek mijarên din agahiyên berfireh hatine dayîn û rê li ber şîroveyên têgehyan vekirîye. Dema bi awayekî baldar li ser vê berhemê lêkolîn bêne kirin, mirov dibîne ku Xanî dema naveroka vê berhemê çêkirîye, gelek bi baldarî li ser sekiniye û mijar birêkûpêk şopandine. Mijar bi rêbaza bi hêsayî ber bi dijiwariyê ve, bi zanîn ber bi nezanînê, bi nêz ber bi dûratiyê ve vehonandiyê û ji ber vê jî em dibînin ku Xanî di heman demê de xwedî agahiyê pedagojîyeke baş e.

Nûbehara Biçûkan a Ehmedê Xanî ku 1683 an nivîsiye, ferhengeke menzûm a bi erebî û kurdî hatiye nivîsîne.

Di medreseyan de pergala perwerdehiyê bi piranî li ser jiberkirinê bû. Xanî, ji bo ku jiberkirinê hêsan bike ev berhem bi awayekî menzûm amadekirîye. Ferheng nêzî 220 beytan pêk tê û ji 1000 an zêdetir peyv û têgehên erebî têde hene û beranberî wan kurdiya wan jî hatiye nivîsîn.

Ev ferhenga ji 13 beşan hatiye amadekirin, ji ber ku bi awayekî menzûm hatiye amadekirin bêje ne li gor rêza alfabetîk, li gor pêdiviya rewşa kêş û serwayê hatine rêzkirin. Beşa berhemê ya destpêkê, ya yekemîn û ya dawiyê li gor rista serwaya mesnewiyê û beşên din jî li gor rista serwaya xezelê hatine amadekirin.

Ev berhem, ji xeynî ku xîtabê kesên zana bike, bi ramanca ku zarokên biçûk ên kurd zimanê dayika xwe hînbibin hatiye amadekirin. Di beşa destpêkê de bi armanca ku zarok di xwendin û hînbûna hevoksaziya Qur'anê de zehmetiyê nekişînin hatiye nivîsîn. Bi vî awayî Xanî, rê li ber ciwanên zana û ciwanên ku zimanê xwe dizanin vekirîye.

Xanî, dizanî ku zarokê zimanê dayika xwe baş dizane, dema zimanekî din hîndibe zehmetiyê nakêşe û bi vî awayî dema Qur'ana Kerîm jî dixwîne dê baştir têbigihije û ev berhem li gor vê hêsanîyê amadekirîye. Daxwaza wî ya herî mezin a ji zarokan, dema ders digirtin û dixwendin ji bo civakê bibin kesên bi feyde, baş û dilovan.

Xaniyê ku gelek dixebitî û ji bo civakê ciwanên dilsoz bigihîne, duayên zarokan ên hêja jî digirtin. Ev ferhenga menzûm, cara pêşî di pêveka pirtûka Yusuf Ziyaeddin Paşa ya bi nave "el-Hediyyetû'l Hamîdiyye fi'l-Lugat'l-Kurdiyye" de hatiye weşandin (Stenbol, 1310, s.279-297). Heman çap jî ji aliyê A. Von Le Cop ve di pirtûka Kurdische Texte de hatiye weşandin (Berlin 1903, 1,1-47). Piştî dîsa ji aliyê Abdusselam Naci el-Cezerî ve hatiye sererastkirin û weşandin. Zeynelabidîn Zinar, ev berhem bi tîpên latinî wergerandine û weşandiye. Ji bo vê ferhengê ji aliyê Ahmet Hilmi el-Kugî ed-Diyarbekrî ve, bi navê Gulzara Hamûkan Şerha Nûbehara Biçûkan şerhek hatiye nivîsîn. Ev şerh (şîrove) piştî ji aliyê Mehmet Emîn Bozarslan ve wekî ferhengeke tirkî-kurdî tê çapkirin (weşanên Çıra, mijdar 1978, Stenbol). Her wiha ji aliyê Le Cop ve jî heman berhem hatiye çapkirin.

Eqîdeya Îmanê

Peyva “akîde” ku ji erebî tê, di ferhengê de tê wateya “ben girêdanê, girêdan, sond, ehd û neguhêzbar”ê. Peyva “itikat”ê jî ku ji heman bingehê hatiye bi peyva “îmanê” re hemwate tê bikaranîn, tê wateya wekî bi ben hatiye girêdan, bawerkirina ji dil a tiştêkî û pejirandina ji dil a tiştêkî. Di vê rewşê de “aqîde”tê wateya girêdana ji dil. Em dikarin beranberiya wê ya di terminolojiyê de wekî rêgeza ku bawerkirina wê pêwîste (bingeha îmanê) binav bikin.

Li gor vê aqîde, tê wateya “rêzikên bingehîn ên ola Îslamê, darazên ku baweriya wan pêwîst e”. Ji vî ilmê ku qala rêzikên bingehîn dike jî aqaîd hatiye gotin.

Têgeha aqaîd wekî bi çar wateyan tê şîrovekirin, berhema Ehmedê Xanî ya ku li ser tê axaftin ji bo ku qala doktrin û rêgezên Îslamê kirine dikare wekî “Rîsaleya Baweriyê” bê wergerandin. Ev berhema ku dikeve ilmê baweriyê de, li gor guncawiya ilmê aqaîdê, agahiyê di derheqê binyada baweriya ola îslamê de dide.

Xanî, li Bazîdê di medreseya ji aliyê wî ve hatiye avakirin de, perwerdehiya bi kurdî kiribû mecbûrî. Lê jo bo ku ev perwerdehî bihata dayîn, pêdivî bi berhem û çavkaniyan hebû.

Ji ber vê pêşiyê berhema xwe ya Nûbehara Biçûkan, bi armanca zarokên ji nû dest bi medreseyê dikin û bi zimanê dayika xwe ku hînbibin dinivîse. Ji bo ku zarok çawa zimanê dayika xwe dizanin, ji bo ku ola xwe jî bi zimanê dayika xwe bizanin û hînbibin, Eqîdeya Îmanê nivîsiye û perwerdehiyeke ku zarokên kurd ji zimanê dayika xwe dûrnekevin pêkaniye.

Xanî, ev berhema xwe ji bahîrên erûzê, li gor bahîra “mûtekarib” nivîsiye û tefîleya bingehîn a vê bahîreyê ku qalibên wê yên têkel hene “feûlun, feûlun, feûlun û feûlun e. Ev qalibê ji bo helbesta Kurd a dîdaktîk gelekî kêrhatiye, di berhema Mele Xelîlê Sêrtî ya Nehcu'l-Enam a bi Kurdî hatiye nivîsînde û di berhema bi kurdî ya Şêx Ebdurehmanê Axtêbî ya bi navê Revdetu'n-Ne'îm de hatiye bikaranîn.

Çar sal piştî nivîsandina Nûbehara Biçûkan, ev berhema ku sala 1687 an hatiye nivîsîn, ji 70-73 beytan pêk tê. Her beyta di berhemê de di nava xwe de xwedî serwa ye. Berhem, bi celebê “mesnewî” ya edebiyata dîwanê hatiye nivîsîn. Di dîroka kurd de cihekî girîng yê vê berhemê heye. Lewma ev berhem, piştî Nûbehara Biçûkan duyemîn berhema di medreseyan de hatiye xwendine. Yekemîn berhema kurdî ku di qada ilmê olê de hatiye nivîsîne. Her wekî din, naveroka berhemê û honandina nivîsê, ji bo berhemên piştî wê tîne nivîsîn mînak e.

Mem û Zîn

Berhemên curbicur ên bi kurdî hatine nivîsîn, li rastî 500 sal an jî pêşiya wan deman tîne. Yek ji van berhemên a herî girîng bêguman Mem û Zîna Ehmedê Xanî ye. Ehmedê Xanî ji bo angaşten li dijî gotina “Pirtûkên tevahiya gelan hene, bi tenê kurd bê pirtûk in” berovajî û ispat bike, biryara nivîsandina Mem û Zînê dide.

Xanî, vê rewşê di berhema Mem û Zînê de tîne ziman. Ev berhema ku wek berhema Ehmedê Xanî ya sereke jî tê zanîn, ji çîrokên evîndariyê yên klasîk wêdetir çûye û bi naveroka xwe hema bêje bûye rêber û rêzana gelekê. Beriya wî bi vê mezinahiyê xebatek û berhemeke wisa nehatiye nivîsîn. Her çiqas pêşewarên wî wekî wî çend nivîsên xwe bi kurdî nivîsandibin jî, Ehmedê Xanî ev yek bes nedîtiye û ji bo vê peywîr û berpirsariyeke nû daye ser milên xwe û biryar daye ku tevahiya berhemên xwe bi kurdî binivîse.

Xanî, him di Mem û Zînê de û him jî di berhemên xwe yên din de, bi gelemperî terbiyeya îslamî û nirxên neteweya kurd bikartîne. Mem û Zîna ji 2656 beytan pêk tê, bi celebê mesnewî hatiye nivîsîn. Mem û Zîn, di sala 1696 an rewşa helbestê girtiye. Ehmedê Xanî, bûyerên dîrokî û efsaneyên di jiyana kurdan de bi çîrok û sembolan di vê

berhema xwe de bikaraniye. Ev berhem wekî avanî, teşe, mijar, ziman, cure û şêwaz dikare di warê çîrokên evîndariyê yê coteleheng yê kevneşopîya mesnewîya klasîk de bêne kategorîzekirin. Mijara berhemê, li bajarê Botanê (Cezîret Îbn Omer) derbas dibe.

Mem û Zîn du evîndarbûn û ji hevûdu gelekî hezdikirin. Lê bihevrebûna wan ji aliyê Beko (Bekoyê Ewan) ve tê astengkirin. Mem di dawiyê de dimire û Zîna li ber gora wî dilorîne vê êş û elemê zêde ranagire û ew jî li wê derê dikeve û dimire. Piştî wê jî li cem gora Mem vedişêrine axê. Bekoyê ku ji encamên vê trajediyê ditirse, ji van her du goran re tirbekê ava dike. Gel vê tevgera Beko li ber çav nagire û Beko dikujin. Hejikeke bi strî ya bi xwîna Beko hêşînûyî, ew rehên xwe yê qirêj belavî axê û gora her du evîndaran dike û tevî ku evîndar mirine jî dîsa ji aliyê Beko ve ji hev tîn cuda kirin.

Ev gor di dema me de li navçeya Cizîr a Şîrnexê ye û di nava medreseya Mîr Ewdal de ye. Ev medrese jî di dawîya bajarê Cizîrê de ye. Kevirên gora Mem û Zînê li kêleka hev in. Li aliyê piştê jî kevirên gora Bekoyê ku ew ji hev cudakirine hene. Beko, di nav kurdên Kurmanc de wekî Bekoyê Le'în (Bekoyê lanetkirî) tê zanîn. Di nav Kurdên Soran jî Bekiroke-Bekir Mêrgewerî (li Îranê ciheke) tê zanîn.

Dema li Mem û Zînê dorfireh tê nihêrîn, tê dîtin ku ev ne bi tenê çîrokeke evîndariyê ye, aliyên vê berhemê yê gelekî berfireh wekî siyasî, civakî, felsefî, olî û tesewîfî bêtir xuya dikin.

Têkoşîna sedsala XVI. an a di navbera Osmanî-Safevîyan, di berhemên Ehmedê Xanî de bi aliyê siyasî ve hatiye rave kirin.

Navê Mem û Zînê di helbestên Eliyê Herîrî (1530-1600) û Melayê Cizîrî (1567-1640) de jî derbas dibe. Ev jî nîşan dide ku ev destan pêşiyê jî hebûye. Her wiha Destana Memê Alan wekî bi devkî ji nîşan ji nîşên din re hatiye veguhastin. Ehmedê Xanî, mebest ji Destana Memê Alan dike û diyar dike ku ji efsaneyê li Botanê qewimiye hinekî sûd wergirtiye; lê li ser reseniya berhemê radiweste û di derheqê rewşa vê mijara ku li ser tê axaftin de ev beyte anîye ziman:

Lê min ji rezan nekir temettu

Manendê dîzan bi kes tetebbu

Mem û Zîn cara pêşî 1919 an ji aliyê Kurdekî bi navê Hemze li Stenbolê di çapxaneyê Necm-i İstîklal de hatiye çapkirin û weşandin. Çapa berhemê ya duyemîn 1947 an li Helebê hatiye çêkirin. Berhem, ji aliyê Margareta B. Rudeko ve bi zimanê Rûsî hatiye wergerandin û çapkirin (Moskow 1962), her wiha ji aliyê M. Seîd Ramazan el-Bûtî ve wekî peşan bi Erebî (Dimaşk 1957), ji aliyê M. Emin Bozarslan ve jî bi Tirkî (Stenbol 1968, 1975) hatiye wergerandin. Michael L. Chyet li ser kurteçîroka bi navê Mak ametû Mem û Zîn a Xelîl Reşîd Îbrahîm ku bi Erebî bi şêwazeke bijarte hatîbû weşandin (Dimaşk 1413/1993), bi navê And a Thornbush up between Them: Studies on Mem û Zîn, A Kurdish Romance xebateke doktorayê kiriye (1991, Zanîngeha California). Li Tirkîyê bi heman navî filmê Mem û Zînê hatiye kêşandin (1991). Destana Memê Alan jî ji aliyê R. Lescot ve 1942 an li Beyrutê, ji aliyê N. Zaza ve jî 1957 an li Şamê hatiye çapkirin. Destana Memê Alan a ku di serî de bi zimanê Elmanî, Firansî, Rûsî, Rûmenî, Ingilîzî, Ermenkî, Erebî û bi gelek zimanên din hatiye çapkirin, berhema Mem û Zîn jî wekî wê gelek caran hatiye çapkirin.

Pêwendîya bi Destana Memê Alan re: Destana Memê Alan di nava demeke dirêj de rastî gelek guhertinan hatiye û li gorî avaniya demên xwe yê siyasî, aborî, civakî û olî hatiye vesazkirin. Destana Memê Alan bi taybetî piştî peyirandina îslamê, di vegotinên dengbêjan de şêweyêke îslamî girtiye. Lê ji bo lêkolîneran di avasaziya vê destanê de peydakirina şopên serdema antîk ne gelekî zehmete. Hevûna hinek aliyên hevpar û wekhev ên di Destana Memê Alan û Mem û Zînê de, berhema Mem û Zînê ji reseniya wê dernaxe.

Nivîsandina Mem û Zînê, ne bi tenê hunereke helbestvaniyê ye ku bi çîrokên evîndariyê yê bibgeha wan digihe kûrahiya demên berê hatiye dubarekirin, an jî ne bi tenê karekî nivîsandina destaneke helbestî ye.

Helbestvan bi vê xwestiye ku nirx û taybetiyên gelê kurd derxîne holê; nîşandide ku li dinyayê kurd jî ji miletekî xwedî dîrokeke kûr û kevnar e û bi vî awayî bidestxistina maf û rizgarbûna hegemonyaya ji milletên din wekî hincet dibîne. Xanî, di vê doza xwe de sekn û helwesteke zelal nîşan daye. Li pişt sedemê bijartina destaneke kurd a xwerû û ji nû ve sazkirina wê, daxwaza Xanî ya hest û ramanên xwe bîne ziman hebû.

Xanî, wekî ku gelek caran aniye ziman doza milletê xwe, rûyê wê yê rastîn û paqij û şêweya jiyânê ya li dijî vê derxistiye holê û ji xwe re kiriye armanc; xwestiye ku reseniya ramanî û edebî ya vî milletî îspat bike û xwestiye edebiyata xwe derxîne asta edebiyatên rojhilatê.

Ev berhema Xanî ku di çarçoveya kevneşopiya rojhilatê de derxistiye holê, ji destanên helbestî yê di vê çarçoveyê de hatine derxistin ku helbestvan kevneşopiyê klasîk dişopînin û mîna hev in, ji wê wêdetir hewldaneke ku kurd, bikaribin bêjin destaneke me jî ya bi qasî helbestvanên mezin a bi nav û deng heye. Xanî, wekî helbestvanekî tesewufê dema têkiliyên kurdan ên bi rojhilatê re tîne ziman, bi nivîsandina xwe ya bi vê destanê re xwestiye ku mohreke nû li edebiyata rojhilatê bide û ev jî mohra kurdan bi xwe ye. Mem û Zîna Xanî, li gel mezinahiya xwe ya edebî, berhemeke bi tecrûbeyên kûr hatiye honandin û berhemeke ramanî û felsefî ye.

Ev berhema ku ji felsefeya mirovahiyê, bi riya nêrînên cuda ya xwendin û şîrovekirina nivîskar gihiştîye encamekê, di heman demê de wêneyekî şêweya jiyana milletê xwe yê ku ew dema ku têde jiyaye nîşanî me dide. Ji ber vê ye, ne pêkane ku em helbestvan Xanî tu caran ji ramanwer Xanî, ji feylezof Xanî û ji mutesawif Xanî cuda bikin.

Destana Mem û Zîn gencîneyek e. Felsefe, tesewuf, mûzîk, astronomî, ontolojî, çanda xwarinê, kevneşopî û irf û edet, ziman û em bi kîjan alî ve lê binêrin li rastî şahesereke navroka wê dewlemend tîne. Ji ber vê Prof. Qanatê Kurdo mafdare ku jê re "ansiklopediya jiyânê ya gelê Kurd e" gotiye.

Dîwan

Berhemeke Ehmedê Xanî ya din jî Dîwana wî ye. Di tevahiya jiyana wî de helbestên ji mijarên cuda hatine gotin di vê Dîwanê de hatine berhevkirin. Helbestên ku wî di dema xwe de ne anîne ba hev, piştî mirina wî navdarên din ew helbest berhevkirine. Helbestên ku Xanî di gelek civatan de vegotine, pîranî ji aliyê alimên wê demê ve wekî destnivîs hatine parastin û piştê hatine berhevkirin.

Helbestên Xanî yekemîn car ji aliyê Mela Mehmudê Bayezidî (1799-1867) ve wekî dîwançeyekê ku tê de 25 helbest hebûn hatine berhevkirin û li Rusyayê di "Pirtukxaneya Gel a Petersburg"ê de hatine parastin. 1996 an li Duhokê ji aliyê Îsmâil Badî ve dîwançeyê ji 20 helbestan pêk tê çapkirin. Du salan piştî wê dîsa li Duhokê ji aliyê Mesud Kettanî ve 7 helbest tîne weşandin. Di cilda 3. a pirtûka Muhammed Elî Qeredaxî ya bi navê Bujandinewey Mejuy Zanayanî Kurd de 7 helbest cih digirin.

Di van deh salên dawiyê de jiyân û helbestên Ehmedî Xanî bêtir hatine lêkolînkirin û girêdayî vê li ser Dîwana Ehmedê Xanî xebatên zêdetirîn hatine kirin. Yek ji van xebatan jî ji aliyê Abdurrahman Durre ve 2002 an bi navê Şerhe Dîwana Ehmedê Xanî (27 helbest) hatiye weşandin.

Bi taybetî Abdullah Varli yê ku li ser Ehmedê Xanî di demên dawiyê de xebatên hêja û bi nirx pêşkêşî me kirine, di sala 2004 an dîwana herî berfireh a bi navê Dîwan û Gobideye Ehmedê Xanî Yed Mayin weşandiye.

Di vê xebatê de bi giştî 109 helbest cih digirin. Tahsîn Îbrahim Doskî, 2005 an di xebata xwe ya bi navê Cevheru'l me'anî fi şerhi Dîwanî Ehmed el-Xanî de cih daye 29 helbestên Xanî û şîroveya van helbestan a erebî kiriye

Dîwana Ehmedê Xanî helbestên kurdî, erebî, farisî û tirkî vedihewîne. Carna Xanî, van her çar zimanan di helbestekê de bikartîne û helbestên jê re mûlemma tê gotin nivîsîne.

Di Dîwana Xanî de xezelên bi tirkî û kurdî jî hene. Dîwana Xanî, heya niha li Rusya, Elmaniya, Îtaliya, Hollenda, Polonya, Swed, Danîmark, Iraq û Suriyê hatine çapkirin.

BEŞA IV.

Ehmedê Xanî û Kurdî

Ziman, amûrê herî girîng ê ragihandina hest û ramanên mirovan û parastina nasnameya netew û çandê ye. Mirovan di serdemên pêşîn heya niha, bi riya nivîs, deng, dû, wêne û bi tevgerên cuda têkilî bi hev re danîne û ev têkilî her tim bi pêş ve birine. Ji bo ragihandin û têkiliyên baştirîn mirovên ku di nava lêgerînekê de bûn, piştî gelek merheleyên din derbasî ragihandina bi devkî bûn.

Di encama ragihandina bi devkî de mirovan hev naskirin, bi hev re hatin kelijandin, ji hev cuda bûn û her civakê xweserî xwe çandê nû, kevneşopî û ziman pêkanîne. Ev çand û kevneşopiyên bi devkî û nivîskî heya roja me hatine, bingeha civakên dema me jî avakirine. Berhemên herî girîng ên van kevneşopiyên jî berhemên edebî yên bi devkî û nivîskî ne.

Her miletekî ku bixwaze nasname û hebûna neteweyî biparêze û berdewam bike, dixwaze ku xwedî li bîr û baweriyên xwe yên çandî derkeve û derbasî nîfşên din bike. Çar sedsal beriya niha Ehmedê Xanî ev rastî didît û xebat û eziyetên ku kêşandine û ji bo hewldanên ku zimanê kurdî cihekî layiqî xwe bigire ev beyt nivîsiye:

Înaye nîzam û întîzamê
Kêşaye cefa ji boy' amê

Bêguman nêzîkbûn û wekhevbûna nijad, ol û zimanan ji bo avabûna miletan hêmanên bingehîn in. Rastiya millet beriya her tiştî, xwe dispêre hevgirtina yek armancê, bi biryardarî bi hev re jiyana ferdên wê civakê û xwe dispêre erdnigarî, çand, giyan û hevgirtineke hevpar. Lê ji ber ku milletê Kurd ji destpêka dîrokê heya niha hevgirtineke bi vî awayî çênekiriyê, bandoreke neyînî li pêşketina ziman jî bûye. Xanî jî vê rewşê tîne ziman û dibêje, ji ber ku di nava kurdan de hevgirtinek çênebûye li kurdî xweyî nehatiye derketin û ji ber vê jî derfetê pêşketinê nedîtiye.

Kurdî di koma malbata berfireh a zimanê Hint-Ewropa ya di şaxê Hint-Îranî ku di koma bakur-rojava de ye cih digire.

Kurdî li rojhilat û başurê rojhilata Tirkiyê, li bakurê Suriyê, li bakur û rojhilatê Iraqê û li rojavayê Îranê tê axaftin. Li rojhilata navîn piştî erebî, tirkî û farisî zimanê herî zêde pê tê axaftin ê çaremîn kurdî ye.

Wekhevbûn û cudabûnên di navbera kurdî û farisî ku ji heman kokê ne, mirov dikare cudabûnên wan û zimanên firansî, îtalî û spanyolî ku ji latînî peydebûne bide ber hev. Hinek bêje dibe ku ji heman koka Îranî hatibin û di nava

demê de li rastî guhertinan hatine û îro bi temamî bi awayên cuda tên bilêvkirin.

Her wiha her du zimanan jî li gorî xweseriya xwe gencîneyeke dewlemend a bêjeyan, morfolojî, fonolojî û rê û rêzikên rêziman (gramer)ê hene.

Alfabeya bi kurdî ya ku tîpên latinî bingeh digire ji 31 tîpan pêk tê.

• A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U Û V W X Y Z

• a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z

Ji vê alfabeyê ji 31 dangan 8 tîp jê dengdêr û 23 tîp jî dengdar in. Yên dengdêr: a, e, ê, i, î, o, u, û ne.

Zaravayên Kurdî di bin banê çar koman de tên ba hev. Ev jî di nava xwe de dabeşî koman dibin: Kurmancî, Lorî, Goranî, Zazakî

Şemseddîn Samî, di berhema xwe ya bi nave Kamus-i Tûrkî de, di derbarê zimanê kurdî de van tiştan dibêje: "Zimanê kurdî dişibe farisî dibe ku ji wî jî zêdetir bişibe zimanê pehlewî. Bêjeyên ku di kurdî de zêde ne. Her çiqas rewşenbîrên kurd ji berê de bi erebî û farisî mijûlbûne û giringî nedaye zimanê xwe û tevî ku hatiye angaştîkirin ku edebiyata kurdî nîn e, ev yek ne raste û ji berê de heta niha gelek berhem bi vî zimanî hatine nivîsîn. Nemaze di vê sedsal û alema medenî de, delîlê hebûna miletan ê herî girîng ziman û edebiyata wan e. Bi vê dikarin hebûn û nasnameya xwe ya neteweyî bidin berdewamkirin.

Ehmedê Xanî, ji bo ku çand û nasnameya neteweyî ya kurd bide îspatkirin, şev û rojan xebitiye û binyadeke saxlem û qayîm daniye. Wî afrîneriya xwe ji bo bawerî, parastin û jiyandina mîrateya çandî ya gelê xwe bikaraniye.

Îro heke li ser rûzemînê erdê ku minakên wekî hev jî tê de hene, em wî nebînin ev ji fedekariya wî ye.

Li dinyayê fikirîna kurdiyêke bê wî ne pêkan e. Berhemên xwe bi kurdiya "bazara kesat" ku ev gotin ya wî bi xwe ye, nivîsîne û berhemên xwe ne ji rêveberên wê demê re, ji gelê kurd re pêşkêşkirine. Ev yek her çiqas ji bo miletê wî fedekarî be jî, ji bo wî bê şansî bû. Xanî, ne li dûv navdengiyekî bû, lê dixwest ku encamên hewldanên xwe di nîfşên pêşerojê de bibîne.

Heke wî, zimanê kurdî bi rêk û pêk nebida rûniştandin, kurdiya ku em îro pê diaxivin dibe ku binyadeke wê ya xurt nebûya

Ji bo miletê inglîz Shakespeare, ji bo miletê tirk Kaşgarli Mahmud, ji bo miletê ereb Sibeveyhi, Ahfeş û Kutrup, ji bo miletê ecem Firdewsî, ji bo gurciyan Rustavelî çibe, ji bo kurdan jî Ehmedê Xanî heman tişt e.

Heke îro zimanê kurdî li ser piya be, bi saya edîbên wekî Ehmedê Xanî ye. Xanî, berhemên xwe bi kurdî nivîsîne û ji aliyekê ve jî urdî heya roja me aniye û sedema nivîsîna berhema xwe di şeşemîn beşa Mem û Zînê de wiha ravekiriye.

"Safî şemirand vexwari durdî
Manendê durrê lîsanê Kurdî
De xelqi nebêjtin ku "Ekrad
Bê me'rifet in, bi esl û bunyad
Enwa'ê milel xwudankitêb in
Kurmanci tenê di bêhisêb in"

Ehmedê Xaniyê ji bo ziman û gelê xwe hin qas xebat kirî, dixwest ispat bike ku kurd jî wekî gelên din gelekî pêşketine û dê pêş bikevin. Xanî, gelekî dixwest ku kurdî jî di nav zimanên din cihê xwe bigire û ev jî wekî rûmetekê didît. Ji bo pêkhatina vê jî her tim dixebitî, dua dikirin û ew rewş di berhemên xwe de jî nivîsiye.

Ew bi girîngiya hînbûna zimanê dayikê hesiyabû û dizanî ku bi riya zimanê dayikê hînbûna zimanên din ji bo zarokan bêtir bi feyde ye. Ji ber ku kutiya aqil encax bi zimanê dayikê vedibe û pêşveçûna ramanî jî bi wê pêk tê. Heke em xebatên zanistî yê têkildarî pedagojîyê ku hatine kirin li ber çav bigirin, ku çawa perwerdehiya zimanê dayikê parastîye û ji bo serkeftin û pêşketina zarokan wekî pêwistiyeke hatiye dîtin, wê demê em ê bibînin ku riya Ehmedê Xanî bijartî çiqas li cih e.

Hele hele vê dema ku daxwazên kurdan ên perwerdehiya bi zimanê dayikê zêde bûyê de.

BEŞA V.

Nêrîna Ehmedê Xanî ya Dinyayê û Fêhma Wî ya Îslamî

Xanî, di berhemên xwe de her tim qala xeta xwe ya îslamî dike û vê tîne ziman. Ji bo kesên li derdora xwe jî ku şopdarên vê xetê bin di derheqê vê de agahiyên dide. Oldariya Xanî, rastîyeke ku av jî bi xwe re nabe.

Zîhar-i meçe li dû teserra
Da can neketin ji te teberra
Çûna te bibête Xariciyyet
Terka te bibête Rafiziyyet
Refdê meke tû bi dil be Sunnî
Ma baluke weyhek! Ente minnî

Xanî, di feraseta mezhebî de her çiqas riya Şafiî-Sûnnî şopandibe jî, baweriyên din vedernekirine û hurmet nîşanî wan daye.

Dîsa jî pêkanînen ku berevajî bawerîya xwe rûdane rexne kirine û ji rexnekirina zilma rayedarên Sunnî jî bi paş ve gav neavêtine. Nemaze pevçûnên siyasî yê di navbera dewletan ku di dema Ehmedê Xanî de qewimîne, xwe di qada mezheban de jî nîşandane û serdestiya mezheban bûye mijara nîqaşê.

Ev, pêşketineke ku him di aliyê Osmaniyan û him jî di aliyê Safeviyan de dihate dîtin bû. Lêbelê Xanî, li cihê ku biryar û hukmekê teqez bide, lihevhatin û lihevkerin diparast.

Di encamê de li şûna ku Şîî û Êzidiyan bi carekê de tune bihesibîne, riya hembêzkirna wan bijartîye û ev jî têkildarî aliyê wî yê humanîst û têgihîştina wî ya îslamî ye.

Wekî ku di helbesteke xwe de, ji ber zilma Sûnniyan a ku gel ji gund û bajaran derxistine û ligel vê jî Sûnniyên ku Êzîdî û Şîî ji xwe nehesibandine û ew wekî kafir hesibandine û rayedarên ku angaşt kirine ku pîleyên bilind ên bihûştê ji wan re ne, wiha rexne dike:

Kes nehîştin be derd ewan, erd vala bû ji zulma wan
Hemî revyan ji tirsan wan, gund û bajar mane xalî
Wan digotin em Sunnî ne, Êzdî û Şîa ji me nîne
Hemî kafir, dîn tunîne; di buheşt da cî me 'alî

Di beşa yekemîn a berhema Mem û Zîn a Ehmedê Xanî de ku bi mebesta pêşgotinê nivîsiye, di derbarê lavayiyên ji Xweda re, pesendkirina wî, berzkirin û oldariya wî de agahiyan dide.

Sernamê namê Ellah
Bê namê wî natemam e wellah
Namê teye "şahibeyte" meqsûd
Fihristê mukatebatê mehmûd

Baweriya wî hin qeder saxleme ku, bûyer bi ramanê mezhebî wêdetir dahûrandine û di vê hêlê de li ser heqîqet û rîya rast şîret li mirovan kirine.

Ehmedê Xanî, di serdema ku têde jiyaye ji bo ku qedir ji mirov û ji nîrxê mirovî re nehatiye dayîn û li cihê nîrxê mirovî ku berjewendî û desthilatî hatiye bicihkirin bertek nîşan dane.

Ji kategoriyên herî bingeîn ên ezmûna mirovî felsefe, edebiyat û zanîne ku ji aliyê tu kesan ve pêwendî nehatiye nîşandayîn û pere û berjewendî wekî pîvana her tiştî hatine dîtin, Ehmedê Xanî vê wekî pîrsgirêkeke mirovî ya navendî dinîrxîne; ji ber ku hezkekirin û malê dinê menewiyat, azadî, jîyan û hezkirinê dejenere dike û diqedîne. Wî bi tenê ne li dijî malperestiya vedora xwe, li dijî malperestî û serfkariya hemû deman nivîsiye û ev jî wekî awayekî li dijî li hemberderketina menewî û mirovî daniye holê. Serpêhatiya Mem û Zîn, rediyeya li hemberî hêrsa malperestî û deshilatdariya hemû wextane ku hezkirin, evîn û pevrebûnê lê cih girtiye.

Her wiha bi taybetî divê em vê bînin ziman ku, ne di berhemên din de, ne jî di berhema Mem û Zînê de qala nasnameyên olî yên dewletên deshilatdar ku gazin û gilî jêkirine nehatiye kirin. Ev jî hestiyariya Xanî ya mijara di olê de ye nîşan dide. Gilî û gazin bi tenê li dewletên ku zext li kurdan kirine anîne ziman. Her wiha di berhemên xwe de gelekî qala jihevbelavbûnên kurdan ên jixweberî kiriye.

Wî, jihevqetîn û lihevnehatina kurdan gelekî êş dikişand û wî didît ku jihevqetîn dê bibe sedemê ku ew di bin hemwelatiya dewleteke cîran de bijîn. Dema berhemên Xanî têne lêkolînkirin, tiştêkî din jî ku bala mirov dikêşe ew e, ku gelekî li ser civakiya kurdan sekiniye.

Tê dîtin ku li ba Ehmedê Xanî heşt tebeqeyên (çîn) bingeîn ên civaka kurd hene. Rêvebir, hunermend, çandeyar (alim, helbestvan), razdar (derwêş, şêx), leşker, cotkar, gundî û xizan.

Xanî, yên ji tebeqeya jor in "havas" yên ji tebeqeya jêr in jî "avam" binavdike. Van tebeqeyên ku di jiyana rojane de ji hev dûr in, bi du bûyerên girîng ên sereke de tîne ba hev.

Yek ji van evîn, ya din jî bedewî ye. Yanî ku, statûya civakî û çînî çî be bila ew be herkes dixwaze evîndar be û li pey bedewiyê bibeze. Xanî, vê jî bi awayekî zelal bi van beytan rave dike;

Ger şeyx in û ger mela û mîr in
Derwêş û xeni û ger feqîr in
Kes nîne ne talibe cemalê
Kes nîne ne raxibê wîsalê
Hin raxibê hüsnê La Yezal in
Hin talibê qalibê betal in
Lêkîn hemyan yek e yeqin dost
Ferqa ku heye ji mexz heta post

Di nêzîkbûneke wiha ya evîne de, her çiqas armancên eşqa maddî û manewî ku aliyê wê mirov diêxe bin bandora xwe de û ji hev cuda bin jî, aliyê wê yê hevpar “evîn”e û ew jî ji bo herkesê wekî rastiyeke jênegar tê dîtin.

Diyardeya duyemîn ya ku Xanî tebeqeyên civakê yê cuda dianîn ba hev, merasîma cenazeyan e. Wekî, di cenazeyê Mem de leşker, cotkar, beg, derwêş, gundî û objeyên eşqê di beyta ku têkildarî vê mijarê de ne, wiha anîne ba hev:

Cindi û sîpahî û emîran
Derwêş û re’îyye û feqîran
Dildar û şepal û nazenînan
Hûrî û perî û xemrevînan

Serdema ku Xanî tê de dijiya, tebeqeya herî jorîn a civakê ji desthilatdaran pêkdihat. Xanî, li ba van desthilatdaran pozisyoneke tekez negirtiye û desthilatdar di nava xwede wekî baş û xirab dabeşkirine. Xanî, di berhema Mem û Zînê de dema nêrînên xwe yê di derheqê desthilatdaran tîne ziman, desthilatdarên baş jî di nava xwe de dike du beş.

Beytên ku Xanî him siyasî û him jî kesayetî di derheqê desthilatdaran de anîne ziman, wiha ne:

Mîrên pêşbîn û zana ku ji karê dewletê dizanin
Him xwedî siyaset in him jî dilovan
Ew herkesê têrnakin bi rasterast
Bawerî bi tu kesan naynin heya ku biceribînin
Piştî çil caran bi ezmûn û ceribandînê
Yekê ji wan nêzî xwe dikin êdî

Xanî, alimekê ku herî girîng ê serdema xwe bû, di helbestên xwe de her tim dua ji xweda re dikirin û ji bo xwe û gelê xwe daxwaz jê dixwestin. Başî û bedewiyên ku ji xweda dixwestin, bi me dide fêmkirin ku Xanî çiqas ên li derdora xwe bi qasî xwe difikire û bi bawermend e. Şîret û duayên di helbestên Xanî de ku ji bo gelê xwe dikirin wiha ne: “Alim, ji aliyê berpisyariyên xwe ve dişibin pêxemberan û oldar jî dişibin weliyên wan. Kesê têgihîştî ku bi başiyê tê zanîn, ew kese e ku Xweda bi heqê xwe dizane û bi ilm û aramî ve girêdayî xweda ye. Heke armanceke te dê hebe, divê tu her tim li pey fermana rebê xwe bibezi û wî bi dest bixî. Şêxiti, softî û keramet xwendina ilmê û kiryarên olî ne. Em ew kesên ku ketine kemîna nefsa ku xirabiyê dixwaze; xafil, tiral û gunehkar in.

Xwedayê me, em ne wekî layiqiya te bi dilldarî te difikirin û ne jî wekî layiqiya te, te ji dil bibîrtînin. Xwedayê me, evdê te Xanî dilekî wî jî nîn e ku te bibîrbîne, qet nebe zimanekê bidê ku ji te re şikirdar be!

Ey nifşê ku daxwaza elimîn û bidestxistina ilmê dike, heke tu bixwazî bibî mîr, serok û an jî kesekî rêzdar, te peritînin jî qet derewan neke. Ji ber ku, kî li pey berjewedî û malê dinê nekeve û xwe ji hewesên dinyewî bikire, bêguman dê di nava gel de serfiraz be. Heke tu bixwazî di wekheviyê de ligel yekê bî, bila dan xwendina ilmê ku tu ji xwe re dikî emel bibe pîşeya te. Kê/kî ji bingeîn hînbibûye û zanebûna xwe ji bo kêrhatina ilmî bidestxistiye, ev hînbûn ji bo wî dewletek e. Xaniyê ku kesekî bawermend bû, li hemberî zehmetî û pirsgerêkên di serdema xwe de kêşayî, li nav sînorên baweriya xwe gilî û gazinên xwe anîne ziman û ji bo vê jî riya xebateke xurt bijartiyê.

Xîreta parastina wî ya çand û zimanê kurdî, ne ji ber neyartiya milletên din e. Armanca wî ya bingeîn, berdewamkirina hebûna gelê kurd a bi rûmet bû. Berevajî şert û mercên serdema xwe, tevî ku jiyanekê bixweser û xwerû bijartibe jî, vala nemaye û ji bo mirovan bi qasî derfetên xwe dad, başî, pevrebûn û rûmet kiriye mijara xwe û ji vê xetê qet venegeriyaye. Di vê rê de piştî xwe daye her cure malê dinê, ji nifşên piştî xwe re şîretên zêrîn kirine.

Wekî encam mirov dikare bibêje, du aliyên Ehmedê Xanî yên fikir û nêrîna dinê derketine pêş: Xwedîderketina mîrateya çand, ziman, nasnameya kurd û oldarî. Riya Ehmedê Xanî ya jêneger, nêrîna wî ya mirovî ya bi hezkirinê hatiye dagirtine.

Nirx û girîngiya ku daye çand, ziman û gelê xwe. Ji bo wî, rakirina astengiyên li pêşiya hevgirtin û hebûnê, bi vî û biryardariyeke ji hezkirin û ilmê pêkan e.

NÛBAR

1. Her zehmetiyê xelatekî xwe heye. Tiştên ku hûn hîndibin dubare bikin û pratîka xwe bi pêş ve bibin. Zanîn ji bo vîn û pêşveçûna mirov pêdiviyek e.
2. Navenda vîna mirov aqil e, navenda hestan dil e.
3. Bi çavê zanîne bibînin, bi çavê hestan hezbikin. Ne şer, ne hêrs û ne jî pevçûnê aşitî, aramî û xweşbîniyê hilbijêrin. Ji ber ku ev yekîtî û hevgerîne digihîjin.
4. Ber bi armanc û doza ve herin, armanca xwe wekî qiblegehê bibînin.
5. Nezanî û cahiliya xwe bi zanîne dabîn bikin. Bi vê hûnê bi rûmet û serfiraz bibin.
6. Quretî berhema cezaletê ye. Suwarê hestan divê aqil be, hevsar divê her tim di destê aqil de be.
7. Zanîne hembêz bikin, lewma ew dê tiştên nayê zanîn bexşî we bike.
8. Heke hûn bixwazin bibin kesekî/e rêzdar an jî pêşeng qet ji rastiyan venegerin. Sekna we divê bibe sekna Îsa, Musa, Sokrat, H. Mansur, Bistamî, Suhreverdî û Pîr Sultan Evdal.
9. Her hûn çî bikin, baş û xweşik bikin, kêşwer û bi bandor bin.
10. Ger hûn bixwazin di pêşbaziye de li pêş bin ber bi zanîne herin, şol û kar ji xwe re wekî huner bibînin.
11. Her ew kî ye ku ji xwe re zanîn berhevkeriye, ger ku pê hesiyabe bûye xwediyê dewletekê.
12. Hezkiriyên xwe û jiyanê bi hezkirina biharê hembêz bikin. Hembêz bikin ku wekî kulîlkên biharê vebin.
13. Perwerdekarên we bi dilkevir bin jî, hûn her tim ji wan bixwazin, bixwazin ku hûn bi dest bixin.

ÇAVKANİYÊN RÊZAN

- 1 E.Varlı (2004) Diwana û Gobideye Ahmede Xani Yed Mayin, Weşanxaneyaya Sipan, Stenbol
- 2 Abdullah Yaşin (2012) Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri, Weşanxaneyaya Lis Amed
- 3 Mem,H (2002).Üçüncü Öğretmen Xani. Weşanên İKE. Stenbol
- 4 Özvarlı, M.S. (1997). Şeyh Ahmed Hânî, Diyanet İslam Ansiklopediya Diyanet a İslamê , Stenbol, c.16, s.31.
- 5 Gökalp, Z. (1992). Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, (Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu), İstanbul: Sosyal, s.26.
- 6 Varlı, E. (2008). Bütün Yönleriyle Ehmedê Xanî'nin Yaşamı, Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu, Diyarbakır.
- 7 Xanî, E. (2010). Mem û Zîn (Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta, s.19.
- 8 Ziyaeddin, Y.Z. (1987), El-Hediyetül-hamidiyye fi'l-lugati'l-kürdiyye: Mu'cemu Kürdi-Arabi, (Tahkik: Muhammed Mukri), Mektebet û Lübnan, 2. Baskı, Lübnan, s.68.Allison, C. & Kreyenbroek, P. (2003), Kürt Kimliği ve Kültürü, weşanên Avesta, s.98. Çağlayan, M. (1996), Şark Uleması, İstanbul: Çağlayan, s.86.
- 9 Yıldırım, K. (2008). Ehmedê Xanî Külliyyatı (1): Nûbehara Biçûkan, İstanbul: Avesta, s.17.
- 10 Îsâ-zâde, (1996). Îsâ-zâde Târîhi, (Haz. Ziya Yilmazer), İstanbul, s.689.
- 11 Celil, C. (2000). Kürt Aydınlanması, (Çev. Arif Karabağ), İstanbul: Avesta, s.130.
- 12 Nikitin, B. (1976). Kürtler, Cilt:1, İstanbul: Özgürlük Yolu, s.214.
- 13 Lazarev, M. S. (2001). Kürdistan Tarihi, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul: Avesta, s.53.
- 14 Çakar, M.S., Işık, F., Mehmetoğlu, M., Sadıkoğlu, E., Önen, R., Tan, S. (2010). Ortaöğretim Kürt Dili ve Edebiyatı Ders Kitabı, İstanbul: Tarih Vakfı, s.130-131.
- 15 Bulut, F. (2003). Ehmede Xani'nin Kaleminden Kürtlerin Bilinmeyen Dünyası, İstanbul: Berfin, s.54-55.
- 16 Şakelî, F. (1996). Mem û Zîn'de Kürt Milliyetçiliği, İstanbul: Doz, s.31.
- 17 Bruinessen, M.V. (2005). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü.
- 18 Hassanpour, A. (2005). Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebî Kaynaklar.
- 19 Waheed , S.A. (1958). The Kurds and Their Country, (Haz. Muhammed Ayub Khan), Second Edition, Lahore, University Book Agency.
- 20 Allison, C. & Kreyenbroek, P. (2003). Kürt Kimliği ve Kültürü, İstanbul: Avesta, s.98.
- 21 Açıkgöz, N. (2007). Türkçe ve Kürtçe Mem û Zîn İle Fuzûlî'nin Leylî ve Mecnun Mesnevisinin Mukayesesi, Turkish Studies International Periodical for the Languages Literature an History of Turkish of Turkic Volume. 2/4, s.49.
- 22 Izady, M. R. (1992). The Kurds: A Concise Handbook, Washington: Crane Russak, s.176.
- 23 Ebdurreqîb, Y. (2012). Şaîrên Klasîk ên Kurd, (Çeviren: Ziya Avcı), İstanbul: Divan, s.117.
- 24 Bayrak, M. (2009). Alevilik-Kürdoloji-Türkoloji Yazıları 1973-2009, Ankara: Özge, s.276.
- 25 Bayrak, M. (1993). Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri, Ankara: Özge, s.78.
- 26 Bois, T., Minorsky, V., McKenzie, D. (1996). Kürdistan ve Kürtler, İstanbul: Doz, s.222.
- 27 Ünlü, H. (2006). Geçmişten Günümüze Değişik Din ve Mezheplere İnanan Kürtler ve Yaşadıkları Yönetim Düzenleri, İstanbul: Kalan, s.37-38.
- 28 Sarı, M. (1984). El-Mevarid, İstanbul: Bahar, s.1027.
- 29 Kılavuz, A.S. (1989). Akaid, DİA, Cilt:2, İstanbul, s.212.
- 30 Yıldırım, K. (2008). Ehmedê Xanî Külliyyatı (2): Eqîdeya İmanê, İstanbul
- 31 Yıldırım, K. (2008). Biçim ve İçerik Açısından Ehmedê Xanî'nin Eserleri. Uluslararası Ehmedê Xani Sempozyumu. Diyarbakır.
- 32 Dündar, S. (2009). Kürtler ve Azınlık Tartışmaları, İstanbul: Doğan, s.27.
- 33 Tan, S. (2008). Xanî'nin Kurmancisi ve Dildeki Uzmanlığı. Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu.Diyarbakır.
- 34 Minorsky, (1977). Kürtler, İstanbul: Komal, s.41-42.
- 35 Sami, Ş. (H.1317). Kamus-i Türkî: Kürt Maddesi, s.1156.

- 36 Delal, Y. (2011). Bir İslam Alimi Olarak Ehmedê Xanî ve Kürdî Muradının Kur'anî Dayanakları, İstanbul: Diwan, s.55-56.
- 37 Özbalıkcı, M. R. (2009). Sibeveyhi, DİA, Cilt:37, İstanbul, s.130.
- 38 Konak, İ. (1988). Ahfeş el-Ekber, DİA, Cilt:1, İstanbul , s.225.
- 39 Sambur , B. (2009, 23 Ağustos), Aşkın Gücüne İnanan Filozof: Ahmed-i Hani.Zaman.Erişim:<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=883571&keyfield=61686D65642068616E69>
- 40 Bruinessen, M. V. (2008). Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü. Uluslararası Ehmedê Xanî Sempozyumu. Diyarbakır.
- 41 Bozarıslan, M. E. (1993), Mem û Zîn, (Çeviri), 3.Baskı, İstanbul: Hasat, s.15.
- 42 Almanaxa Kurdi (1997) Weşanen Roja Nu .Stockholm/Moskova s.178-179
- 43 Ceylan, F. (2011). Bir Aydın Olarak Ahmedê Xani Bölüm II.
- 44 Resûl, İ.M. (1979). Bir Şair, Düşünür, Filozof ve Mutasavvıf Olarak Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn, (Çev: Kadri Yıldırım), İstanbul: Avesta, s.41.
- 45 T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüğü Osmanlı Arşivi.
- 46 Abbas Vali, Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri (Çev: Fahriye Adsay v.d) İstanbul: Avesta, s.64-65-159